

A Critique of the Notion of "Exclusive Islamic Monetary System in Gold and Silver": An Analysis of Jurisprudential Evidences and Historical Proofs

Morteza Torabi ¹ | Morteza Mortazavi Kakhki ²

1. Corresponding Author, Level 4 Seminary Student, Khorasan Seminary; MA. Student in Economics, Department of Economics, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: m.torabi1441@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Economics, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: dr.motrazavi@razavi.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 23 February 2026

Received in revised form: 22 June 2026

Accepted: 18 July 2026

Available online: 20 July 2026

Keywords:

Shar'i Money; Dirham; Dinar; Exclusivity to Gold and Silver; Rational Practice; Monetary Narrations.

Abstract

The ideal monetary system, grounded in Islamic teachings, encompasses a spectrum of interrelated issues. The foundational nature of this system is situated in a dialectical tension between two competing paradigms: the religiously-mandated exclusive validity of gold and silver and deference to custom. The present research undertakes a critical examination of the evidentiary grounds adduced for this religiously-mandated monopoly of currency in gold and silver, subjecting the most robust of these arguments to rigorous critique. Employing a descriptive-analytical methodology and drawing upon library-based documentary sources, this study questions the validity of recourse to the established praxis of rational agents (*sīrat al-'uqalā'*). Furthermore, it scrutinizes the religious textual sources—having first verified the authenticity and correctness of their attribution—in terms of their semantic import. The findings of this investigation indicate that ascribing this exclusive monetary authority over gold and silver to the Divine Lawgiver encounters substantial difficulties, particularly when contextualized within the historical circumstances of early Islam. While certain narrations pertinent to this matter are deemed unreliable in terms of their chain of transmission, the study further contends that, irrespective of transmission authenticity, the indicative significance of all such narrations is likewise open to substantive challenge.

Cite this article: Torabi, M.; Mortazavi Kakhki, M. (2025). A Critique of the Notion of "Exclusive Islamic Monetary System in Gold and Silver": An Analysis of Jurisprudential Evidences and Historical Proofs. *Islamic Economics Doctrines*, 2(3), 135-174. <https://doi.org/10.30513/ied.2026.8252.1269>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The monetary system, as one of the most fundamental economic institutions, plays a decisive role in facilitating transactions and ensuring economic stability in societies. Among Islamic scholars and jurists, there are two major perspectives regarding the nature of money: the first approach considers money as a conventional and rational institution, deferring its definition and instances to customary understanding and contemporary needs; in contrast, the second approach, relying on certain jurisprudential and narrational evidences, advocates for the divinely ordained nature of money and an exclusive Islamic monetary system limited to gold and silver (*naqdayn*), and deems the use of modern fiat money or base metals (such as *fulūs*) as outside the desirable Islamic monetary system. The primary objective of this research is to critically analyze the jurisprudential, textual, and historical arguments asserted by proponents of the exclusive monetary system. In the research background, scholars such as Imran N. Hosein have emphasized the obligation to return to gold dinars and silver dirhams. Hanif and Barakat (2006) gathered Sunni juristic opinions, while Santoso et al. (2017) questioned the practicality of a full gold standard in modern economics. In Shia jurisprudence, Ayatollah Araki (2021) as well as Seyyed Mohammad Hossein Motevalli Emami and Mohammad Hassan Gholami (2020) presented detailed arguments for monetary exclusivity. Although researchers like Vahab Ghelich (2022) offered operational and methodological critiques, a thorough textual and historical refutation of the core jurisprudential premises remained lacking. The novelty of this article lies in its coherent response to both the minor and major premises of the exclusivity arguments, relying on lexical, narrational, and historical analysis of the established practice of rational agents.

Method

This study adopts a descriptive-analytical approach combined with jurisprudential (*ijti-hādī*) and historical methodologies. The research data corpus comprises three main domains: 1. Shia Hadith corpora (chain-of-transmission and textual analysis of relevant traditions in *Al-Kāfi*, *Tahdhīb al-Aḥkām*, *Al-Istibṣār*, and *Al-Amālī*); 2. Historical and geographical sources (examination of classical works by *Al-Maqrizi*, *Al-Nuwayri*, *Al-Dhahabi*, *Al-Sirafi*, *Abu Rayhan al-Biruni*, *Al-Baladhuri*, and *Yaqut al-Hamawi* to verify claims regarding the continuous practice of rational agents); 3. Jurisprudential and lexical heritage (analyzing the customary understanding of words during the period of Hadith issuance).

Results

The research findings can be categorized into three main axes:

1. Semantics and Historical Evolution of Concepts: The term "money" (*naqd*) possesses no special legal definition (*ḥaqīqah shar'iyyah*) in Islamic law, and the Law-giver has not established a new terminology. Furthermore, the term *dirham* was not

historically restricted to pure silver coins. Historical records confirm the circulation of alloyed dirhams (such as Ghitrifi dirhams in Bukhara, made of copper, lead, and iron). Shia narrations explicitly permitted transactions using such conventional alloyed currencies.

2. Refutation of the Historical Exclusivity Claim: The historical claim made by Al-Maqrizi—that humanity never used money other than gold and silver—is disproved by historical evidence. Non-precious and non-metallic mediums were widely used in ancient China (copper coins and token money), Qipchaq (sable nose skins), India (cowrie shells), and ancient Greece. The tacit endorsement (imḍā') of Roman dinars and Sasanian dirhams by the Prophet (PBUH) demonstrates the permissibility of gold and silver, not an exclusive obligation.

3. Critique of Textual and Narrational Proofs:

- Authentic Narration of 'Abd al-Raḥmān ibn Ḥajjāj: The phrase "I do not know what fulūs are" uttered by the Imam does not imply illegitimacy; rather, it represents a rhetorical question or an indication of uncertainty about the exact weight in composite transactions.
- Narration of Al-Mujāshiʿ: Weakened by the presence of Muḥammad ibn 'Abd Allāh Abū Mufaḍḍal al-Shaybānī in the chain of transmission, its description of gold and silver as "God's seals on Earth" highlights their intrinsic worth and function rather than forbidding other monetary forms.
- Prohibition of Gold and Silver Vessels: These rulings strictly target luxury items (āniyah) and aim to avoid extravagance, and extending them to mediums of exchange involves a logical fallacy.

Conclusion

The analysis demonstrates that arguments supporting an exclusive Islamic monetary system rooted in gold and silver lack sound textual, jurisprudential, and historical foundations. Islamic law treats money as an endorsed customary institution (amḍāʿ). Rather than decreeing a specific physical commodity as money for all time, Islam entrusts the determination of exchange mediums to rational custom, provided general ethical guidelines (prevention of usury (Riba), elimination of excessive uncertainty (Gharar), and preservation of value) are respected. This conclusion provides a valid jurisprudential basis for contemporary monetary policy and fiat currency management.

Authors' Contribution

Morteza Torabi contributed to the initial conceptualization, data collection, and drafting of the original manuscript. Morteza Mortazavi Kakhki was responsible for scientific guidance, critical reviewing, providing constructive feedback, and supervision of the final version of the manuscript.

Data Availability Statement

All research data are contained within the article.

Ethical Considerations

The authors have strictly adhered to the principles of research ethics and academic integrity, avoiding any form of research misconduct.

Funding

This research received no specific financial support from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

Declaration of Use of Artificial Intelligence Tools

The authors declare that no artificial intelligence tools were used in the conception, research, or drafting of this article.

نقدی بر انگاره «انحصار نظام پولی اسلام در نقدین»؛ واکاوی ادله فقهی و شواهد تاریخی

مرتضی ترابی^۱ | مرتضی مرتضوی کاخکی^۲

۱. نویسنده مسئول، طلبه سطح چهار حوزه علمیه خراسان، کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: m.torabi1441@gmail.com

۲. استادیار، گروه اقتصاد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: dr.motrazavi@razavi.ac.ir

چکیده

نظام پولی مطلوب و مبتنی بر معارف اسلام، مجموعه‌ای از مسائل مختلف را در بر می‌گیرد. ماهیت این نظام بین دو انگاره «انحصار شرعی در طلا و نقره» و «تبعیت از عرف» در چالش است. پژوهش پیش رو به واکاوی ادله انحصار شرعی پول در طلا و نقره می‌پردازد و محکم‌ترین دلایل آنان را نقد و بررسی می‌کند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، تمسک به «سیره عقلا» را مخدوش می‌بیند و متون دینی را پس از بررسی صحت و سقم استناد آن‌ها، از حیث دلالت واکاوی می‌نماید. بر همین اساس، بررسی‌های این مقاله نشان می‌دهد که انتساب انحصار شرعی پول در طلا و نقره به شارع، با توجه به شرایط تاریخی صدر اسلام، با مشکلاتی مواجه است. برخی از روایاتی که در این موضوع وجود دارد، از جهت سندی قابل اتکا نیستند، اما فارغ از سند، در دلالت تمامی این روایات می‌توان خدشه نمود.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۷

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۴/۲۹

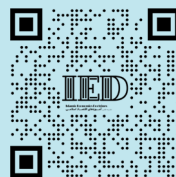
کلیدواژه‌ها

پول در اسلام، نقدین،

درهم و دینار، تاریخ پول،

سیره اقتصادی عقلا.

استناد: ترابی، مرتضی؛ مرتضوی کاخکی، مرتضی. (۱۴۰۴). نقدی بر انگاره «انحصار نظام پولی اسلام در نقدین»؛ واکاوی ادله فقهی و شواهد تاریخی. آموزه‌های اقتصاد اسلامی، (۳) ۲، ۱۳۵-۱۷۴. <https://doi.org/10.30513/ied.2026.8252.1269>

مقدمه

نظام پولی به عنوان نهادی بنیادین، نقش تعیین کننده ای در تعالی یا انحطاط اقتصادی ایفا می کند، تا جایی که فقدان آن بازگشت به دوران ابتدایی مبادله کالا به کالا را در پی خواهد داشت. پیرامون ماهیت پول، کارکردها و انواع آن مباحث مختلفی مطرح شده است. پول در یک تقسیم بندی به پول حقیقی (کالایی) و اعتباری تقسیم می شود (منکیو، ۱۴۰۱، ص. ۱۰۲) و در میان پول های حقیقی، طلا و نقره بیشترین کاربرد و شهرت را دارند. در میان اقتصاددانان مشهور، افراد زیادی هستند که معتقدند پول باید حقیقی باشد و عمدتاً نظام پیشنهادی آن ها طلا و نقره است، اما در این میان، برخی از علمای مسلمان با استناد به دلایل شرعی قائل به این هستند که پول مشروع در اسلام به صورت انحصاری، طلا و نقره است. از منظر این گروه، حتی دیگر پول های حقیقی مانند فلوس^۱، نه تنها فاقد عنوان «پول اسلامی» هستند، بلکه اساساً از سوی اسلام مردود شمرده شده اند (اراکي، ۱۴۰۰، ج. ۴، ص. ۲۹۳). این نظر را می توان در مرحله ای پیش از تقسیم پول به حقیقی و اعتباری صورت بندی کرد و آن را ذیل پول عرفی و پول شرعی جانمایی نمود. آنگاه پول عرفی را به حقیقی و اعتباری منقسم کرد.

استناد به تاریخ و سیره مستمر عقلا به ضمیمه تأیید یا عدم ردع شارع، رد پول های دیگر در برخی روایات، منع استفاده های غیرپولی از نقدین و... نمونه هایی از استدلال های این قول هستند که به تفصیل به نقد و بررسی این ادله خواهیم پرداخت. در واقع، در این مقاله استناد طلا و نقره به اسلام به مثابه پول انحصاری مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. این قول در استناد خود از ابعاد گوناگون تاریخی و فقهی بهره برده است. پرسش اساسی این نوشته این است که آیا اسلام پولی خاصی (طلا و نقره) را برای تمامی ادوار تاریخ مشخصاً تعیین کرده است، یا آن را به عرف واگذار کرده و رویکرد امضایی به درهم و دینار داشته است؛ نه تعیینی به این معنا که هیچ پول دیگری را اعم از حقیقی و اعتباری مشروع نداند. هدف این نوشتار بررسی و تحلیل ادله این قول و نقد آن هاست و در این رهگذر از روش توصیفی-تحلیلی و منابع کتابخانه ای بهره گرفته شده است.

در میان علمای اهل سنت عمران نزار حسین در کتاب «دینار طلا و درهم نقره: اسلام و آینده

۱. «فلوس» جمع «فلس»، نوعی سکه مسی است که چون بعد از مدتی سیاه می شد به آن «پول سیاه» نیز می گفتند.

پول»^۲ تلاش می‌کند تا اثبات کند پول در اسلام باید پول حقیقی باشد؛ به عبارت بهتر او به دنبال نفی پول اعتباری مدرن است، اما در عبارات او نسبت دادن به شارع و تأکید بر فلزات گرانبها به وضوح دیده می‌شود تا جایی که از عبارت «پول مقدس»^۳ در مقابل «پول سکولار»^۴ استفاده می‌کند و تأکید دارد که این امر به مردم واگذار نشده است، بلکه شارع فلزات گرانبها را پول قرار داده است (Imran, 2011).

حنیف و برکات در مقاله‌ای با عنوان «آیا پول باید به طلا و نقره محدود شود؟: مروری بر نظرات فقهی و برخی پیامدها»^۵ به بررسی آرای فقهای اهل سنت در مورد انحصار پول اسلامی در طلا و نقره می‌پردازند. تمرکز اصلی این پژوهش بر گردآوری و عرضه آرای مختلف بدون نقد و تحلیل گسترده است و در نهایت بدون نتیجه‌گیری یا حتی تقویت یک نظر، آرای هر دو دسته از فقها را به یک اندازه معتبر دانسته و تأکید می‌کند که باید جنبه‌های اقتصادی و امکان‌سنجی بازگشت به این نظام پولی بررسی شود (۲۰۰۶).

در مطالعه‌ای توسط سانتوسو و همکاران (۲۰۱۷) با عنوان «آیا دینار طلا پول مناسب در اسلام است»^۶ پژوهشگران با تحلیل مصلحت‌محور به این نتیجه دست یافتند که هرچند دینار طلا از مشروعیت شرعی برخوردار است، اما اجرای کامل نظام پولی مبتنی بر آن در اقتصاد مدرن با موانع عملی روبرو می‌باشد. در این راستا، آنان مدل «طلا به عنوان معیار سنجش ارزش» را به عنوان راهکاری عملی‌تر برای جوامع محدود پیشنهاد می‌دهند.

در میان شیعیان، آیت‌الله اراکی (ره) ضمن بررسی این موضوع در جلد چهارم فقه نظام اقتصادی، ادله مفصلی در اثبات این قول که پول اسلامی منحصر در طلا و نقره است برشمرده‌اند.

کتاب «درآمدی بر نظریه پول طلا (نظام پولی تمدن نوین اسلامی)» نوشته سید محمدحسین متولی امامی و محمدحسن غلامی (۱۳۹۹)، با رویکردی فقهی شیعی، پول طلا را به عنوان نظام پولی مطلوب تمدن نوین اسلامی معرفی کرده و با استناد به ادله‌ای چون صحیح‌ه عبدالرحمان،

2. THE GOLD DINAR AND SILVER DIRHAM: Islam and the Future of Money

3. sacred money

4. secular money

5. Must Money Be Limited to Only Gold and Silver?: A Survey of Fiqhi Opinions and Some Implications

6. Is Gold Dinar the Appropriate Money in Islam?

روایت مجاشعی، سیره عقلا و روایات نهی از ظروف، به دفاع از انحصار شرعی پول در طلا و نقره پرداخته است. در نقد این کتاب، وهاب قلیچ (۱۴۰۱) با رویکردی روش‌شناختی، آن را از حیث ناتوانی تبیینی و اجرایی نقد کرده و «استفاده موازی از طلا در کنار پول اعتباری ضابطه‌مند» را پیشنهاد داده است. با این حال، نقد قلیچ به واکاوی ادله فقهی و تاریخی مدعای انحصار نپرداخته است. پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ، به نقد انتقادی این ادله می‌پردازد.

نوآوری این نوشتار در این است که با دیدی جامع، تمام استدلال‌های این دیدگاه را گردآوری و تقریر کرده و سپس به نقد و بررسی آن‌ها می‌پردازد. دیگر منابع عمدتاً به نزاع پول حقیقی و اعتباری پرداخته‌اند و صرفاً با اشاره‌ای به این مطلب، از کنار آن رد شده‌اند و منبعی با دیدگاه جامع نسبت به استدلال‌های فریقین با نگاهی انتقادی وجود ندارد.

۱. چهارچوب نظری و سیر تطور مفاهیم

قبل از ورود در استدلال‌ها و نقض و ابرام اقوال، توضیح و روشن ساختن برخی مفاهیم کلیدی ضروری می‌نماید. همچنین پرداختن به تاریخچه قول به مثابه تبارشناسی مسئله مهم خواهد بود.

۱-۱. تاریخچه بحث

طبیعتاً اندیشمندانی که معتقدند پول با جعل و اعتبار شارع در نقدین منحصر شده است، تاریخچه این قول را به روایات و عصر معصومین (ع) بازمی‌گردانند، اما استفاده کردن از روایات و ائمه (ص) در بررسی تاریخچه این قول به نوعی مصادره به مطلوب است؛ چرا که در این مقال، استناد و اثبات اصل این موضوع که ائمه (ع) چنین جعلی انجام داده‌اند، محل نزاع و اختلاف نظر است.

با بررسی‌های انجام‌شده، رگه‌هایی از استناد این قول به برخی از اندیشمندان مسلمان در قرون پیش به چشم می‌خورد. ابن قدامه در کتاب الزکاة اشاره می‌کند که چون «اثمان» در معرض رشد و نما هستند، پرداخت زکات آن‌ها هر ساله واجب است. سپس برای این که در معرض رشد بودن را تبیین کند، می‌گوید «اثمان» اساساً خلق شده‌اند تا به عنوان قیمت اموال و سرمایه اولیه تجارت از آن‌ها استفاده شود (ابن قدامه، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۴۶۷). ابن قدامه استفاده

پولی از اثمان را به خلقت آن‌ها ارجاع می‌دهد. اگرچه او در این فقره مراد خود از اثمان را بیان نکرده است، از او نقل کرده‌اند که گفته است:

”الْأُثْمَانُ هِيَ الذَّهَبُ وَالْفِضَّةُ (کاشف الغطاء، بی‌تا، ص. ۷۸).

غزالی می‌نویسد:

”خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى الدَّنَانِيرَ وَالدَّرَاهِمَ حَاكِمِينَ وَمُتَوَسِّطِينَ بَيْنَ سَائِرِ الْأَمْوَالِ حَتَّى تُقَدَّرَ الْأَمْوَالُ بِهِمَا (غزالی، بی‌تا، ج. ۴، ص. ۹۱).

او ضمن تبیین فلسفه خلقت درهم و دینار، استفاده پولی آن را در مقیاس فلسفه خلقت جانمایی می‌کند و بر همین اساس حرمت اکتناز^۷ و برخی دیگر از احکام آن دو را تشریح می‌نماید.

ابن خلدون نیز در المقدمة اشاره می‌کند که طلا و نقره با جعل شارع ثمن شده‌اند. او می‌نویسد:

”سپس، خداوند متعال دو فلز معدنی طلا و نقره را به عنوان معیار ارزش برای هر دارایی (متمول) خلق نمود. این دو فلز، در اغلب موارد، گنجینه و سرمایه اندوخته شده (فقیه) برای مردم دنیا محسوب می‌شوند و اگرچه گاهی اوقات چیز دیگری غیر از این دو اندوخته می‌شود، اما (هدف از آن اندوختن) تنها به نیت دستیابی به طلا و نقره است، از طریق تغییرات و دگرگونی‌هایی که در بازارهای سایر کالاها رخ می‌دهد، در حالی که این دو (طلا و نقره) از آن نوسانات برکنار و مصون هستند. بنابراین، این دو فلز، اساس (اصل) تمام کسب و کارها، سرمایه‌ها و ذخایر به شمار می‌آیند (ابن خلدون، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۳۸۱).

مقریزی تاریخ‌نگار معروف قرن هشتم نیز پول را نه تنها از دید اسلام، بلکه عقلاً منحصر در طلا و نقره می‌داند. او حتی استفاده از «فلوس» به عنوان پول در جامعه را نوعی سوءاستفاده حاکمان می‌داند. وی به صورت تاریخی حضرت آدم (ع) را اولین کسی می‌داند که درهم و

۷. حرمت اکتناز به معنای حرام بودن گنج‌اندوزی و انباشتن طلا و نقره و خارج کردن آن‌ها از چرخه اقتصاد است، مگر این‌که حقوق مالی آن‌ها مانند زکات پرداخت شود. این حکم برگرفته از آیه ۳۴ سوره توبه است.

دینار را ضرب کرده است و معتقد است که معیشت آدمی تنها با این دو (درهم و دینار) اصلاح می شود (مقریزی، ۱۹۵۷، ص. ۷۰-۷۲).

سرخی در المبسوط فلسفه خلقت این دو فلز را پول بودن برمی شمرد و می نویسد:

”وَأَمَّا الذَّهَبُ وَالْفِضَّةُ فَخُلِقَا جَوْهَرَيْنِ لِلْإِثْمَانِ لِمَنْفَعَةِ التَّقْلِبِ وَالتَّصَرُّفِ
فَكَانَتْ مُعَدَّةً لِلتَّمَاءِ (سرخی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۱۹۲).

البته او به مناسبتی می گوید فلوس نیز در نزد ما حکم «اثمان» (پول) را دارند، چرا که مردم (عرف) آن را پول می دانند (سرخی، ۱۴۱۴، ج. ۱۴، ص. ۲۵). همچنین مسئله ای فقهی مطرح می کند که اگر کسی صد فلوس (سکه مسی) را به یک درهم بخرد و درهم را نقداً پرداخت کند و پنجاه تا از فلوس ها را تحویل بگیرد، سپس فلوس ها (پیش از تحویل باقی) از رواج بیفتد، حکم آن چه خواهد بود. سپس تصریح می کند که فلوس در زمان عقد با وصف «ثمنیت» انجام شده است و «صِفَةُ الثَّمَنِيَّةِ فِي الْفُلُوسِ كَصِفَةِ الْمَالِيَّةِ فِي الْأَعْيَانِ»؛ صفت ثمن بودن در پول ها مثل صفت مالیت در اعیان است و در ادامه با این مقدمات به پاسخ مسئله می پردازد که مقصود ما نیست (سرخی، ۱۴۱۴، ج. ۱۴، ص. ۲۶). او در همین مسئله جمله ای راهگشا دارد: «و اگر فلوس ها از رواج نیفتاده باشند، بلکه فقط ارزان یا گران شده باشند، بیع فاسد نمی شود؛ زیرا وصف قیمتی بودن در فلوس ها با رغبت و رواج عمومی مردم نسبت به آن سنجیده می شود و با گران یا ارزان شدن، عوض (یعنی ارزش پولی) از بین نمی رود و معیوب نمی گردد.» می توان نتیجه گرفت که طبق سخن صریح سرخی، او اعتقاد دارد که صفت ثمن بودن را تنها رغبت عمومی مردم به فلوس داده است، نه امر دیگری (إِنَّمَا تُعْتَبَرُ رَغَائِبُ النَّاسِ فِيهَا). در بررسی متون روایی اشاره خواهیم کرد که میان این سخنان ناسازگاری وجود ندارد.

به برخی از این استنادها می توان اشکالاتی کرد، اما از آنجا که در استدلال به نصوص روایی مشابه این اشکالات خواهد آمد، از تکرار آن در اینجا پرهیز می کنیم. در ذکر مباحث تاریخی این مسئله، شایان توجه است که سه امر «پیشینه پژوهش»، «تاریخچه قول» و «تاریخ طلا و نقره به مثابه پول رایج» سه امر مجزا هستند. که اولی در مقدمه گذشت و دومی در این بخش بیان شد و سومی در ادامه خواهد آمد.

۲-۱. پول در لغت و اصطلاح

برای روشن شدن بحث باید معنای واژگانی و اصطلاحی پول را مشخص کنیم و به صورت ویژه معنای آن در کاربردهای فقهی و شرعی را پی بگیریم.

۱-۲-۱. پول در لغت

واژه «پول» در لغت به سکه فلزی یا اسکناس رایج در هر کشوری که ارزش معینی روی آن نقش شده و به همان میزان می‌توان با آن خرید و فروش کرد گفته می‌شود و ظاهراً این کلمه از زمان اشکانیان از «بول» یونانی گرفته شده است (دهخدا، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۶۲۰). این واژه در ادبیات کلاسیک فارسی در معنای پُل نیز به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۴، ص. ۵۸۰۳). اولین کاربرد این واژه در معنای امروزی پول که واسطه در معاملات است، در میان آثار به جامانده از متون کهن فارسی، متعلق به سفرنامه ناصر خسرو است. او می‌نویسد:

... و معامله به پول باشد و رطل ایشان سیصد درم باشد. (ناصر خسرو، ۱۳۴۰، ص. ۹).

۲-۲-۱. پول در دانش اقتصاد

فردریک میشکین پول را در میان اقتصاددانان این‌گونه تعریف می‌کند: اقتصاددانان پول را به عنوان هر چیزی که به طور کلی در پرداخت برای کالاها یا خدمات یا در بازپرداخت بدهی‌ها پذیرفته می‌شود، تعریف می‌کنند. او تصریح می‌کند که برخلاف معنای عرفی پول که میان مردم رایج است، این تعریف اختصاصی به اسکناس و مسکوک ندارد. او معتقد است نه تنها چک و سپرده‌های دیداری نیز پول هستند، بلکه اساساً هرچه سرعت نقدشوندگی (تبدیل به اسکناس یا سپرده دیداری) بالایی داشته باشد نیز پول است. میشکین پس از ایجاد چند توسعه در تعریف پول می‌نویسد:

همان‌طور که ملاحظه می‌کنید، حتی برای اقتصاددانان هم تعریف واحد و

دقیقی از پول یا عرضه پول وجود ندارد (Mishkin, 2011, p. 43-44).

به طور کلی، برای تمییز مصادیق پول در اقتصاد، می‌توان از کارکردهای چهارگانه پول به مثابه معیاری برای تشخیص استفاده کرد. اقتصاددانان چهار کارکرد برای پول قائل‌اند: ۱. واحد

حسابداری یا ملاک سنجش ارزش؛ ۲. وسیله پرداخت یا واسطه مبادله بودن؛ ۳. ذخیره ارزش؛ ۴. معیار پرداخت های تأخیری (شاکری، ۱۳۹۹، ج. ۲، ص. ۸۱۶-۸۲۱).

۳-۱. پول در اصطلاح فقهی و شرعی

می توان ادعا نمود واژه «پول/ نقد» اصطلاح شرعی خاص ندارد، به گونه ای که شارع معنای ویژه ای را غیر از آنچه عرف می فهمیده است از آن اراده کند. برای معنا کردن کلمات شارع در مواردی که خود تعریف خاصی برای آن ها ارائه نکرده باشد، به متفاهم عرفی زمان شارع مراجعه می شود. اگر ادعای اصطلاح شرعی نقد در معنای طلا و نقره مطرح شود، در بحث ما نوعی مصادره به مطلوب خواهد بود و اساساً می توان آن را ناشی از انصراف واژه در مخاطب های آن شرایط دانست، فارغ از این که این انصراف ناشی از غلبه وجود بوده است یا ناشی از غلبه استعمال.

اما واژه «نقد» در فقه و نزد فقها چه معنایی دارد؟ برخی از نویسندگان اصطلاح «نقد» را مرادف با طلا و نقره دانسته اند، بلکه آن را مختص به سکه های طلا و نقره می دانند که ضرب شده باشد (نک: کاشف الغطاء نجفی، ۱۳۷۳، ج. ۱، ص. ۱۳۱-۱۳۲). البته نویسنده در ادامه می گوید که پول های امروزی نیز به نظر ما «نقد» هستند.

شاید بتوان ادعا نمود بسیاری از فقها که «نقد» را طلا و نقره مسکوک معنا کرده اند، تحت تأثیر مباحث فقهی مشابه باب زکات و صرف و متأثر از تاریخچه کلمه «نقد» که در دوره ای طولانی از تاریخ بشر، مخصوصاً مسلمانان، پول رایج طلا و نقره بوده است و به تمییز سره از ناسره در سکه ها اطلاق می شده است، چنین کرده اند. پر واضح است که این معنا در تراش فقهی شیعی بیشتر مبتلا به فقها بوده است، اما در دوران معاصر که پول های گوناگونی ظهور و بروز یافته اند، فقها از آن ها نیز ذیل عنوان «پول» یا «نقد» بحث می کنند. البته در ادامه خواهد آمد که در قرن های نخستین نیز پول معنایی گسترده تر از «نقدین» دارد.

میرزا علی مشکینی در مصطلحات الفقه می نویسد: واژه «نقد» گاهی به شکل مصدر و به معنای جداسازی و تمییز استعمال می شود: «نَقْدُ الدَّرَاهِمِ» یعنی تشخیص و تمییز سره از ناسره در سکه های درهم، و «نَقْدُ الْكَلَامِ» به معنای آشکار کردن محاسن و معایب کلام است. گاهی این واژه بر اعیان خارجی خاصی اطلاق می شود که عقلاً برای آن ها مالیت و ارزشی مستقل در نظر گرفته اند، به صورتی که در محدوده ای معین و با مراتب و درجات متفاوت، آن ها را

به عنوان میزان و معیاری برای تعیین مالیت و ارزش سایر اعیان و اموال قرار داده‌اند و آن‌ها را «نقود» نامیدند. سپس ایشان تصریح می‌کند:

” وَ تَخْتَلِفُ جَوَاهِرُهَا بِاخْتِلَافِ الْأَعْصَارِ، وَ الْأَمْصَارِ وَ الْمَمَالِكِ وَ الْأَقْطَارِ، وَ قَدْ كَانَتْ فِي عَصْرِ صُدُورِ الرِّوَايَاتِ مُنْحَصِرَةً فِي الذَّهَبِ وَ الْفِضَّةِ وَ الْفُلُوسِ السُّودِ، وَ كَانَ يَنْصَرِفُ إِطْلَاقُهَا أَنْتِزَاجُهَا مَعَ غَلَبَةِ الْفِضَّةِ فِي التَّدَاوُلِ وَ الرِّوَاكِ، فَإِنَّ بِهَا كَانَ تُحَدَّدُ قِيَمُ الْأَشْيَاءِ فِي الْغَالِبِ، بَلْ وَ مَالِيَّةُ نَفْسِ الذَّهَبِ أَيْضاً، وَ قَدْ كَثُرَ اسْتِعْمَالُ النَّقْدِ فِي الْأَعْصَارِ الْمُتَأَخِّرَةِ فِي الْقَرَّاطِيسِ وَ الْأَوْرَاقِ الْمُتَدَاوِلَةِ بَيْنَ الْأُمَمِ كُلِّهِمْ فِي جَمِيعِ مَمَالِكِ الْأَرْضِ وَ دَوْلِهِمْ عَلَى اخْتِلَافٍ كَثِيرٍ فِي أَقْسَامِهَا وَ خُصُوصِيَّاتِهَا (مشکینی، بی تا، ص. ۵۴۵).

طبق این متن، «نقد» معنایی عام دارد و از جنس و شکل و اقسام بسیار گوناگونی برخوردار است که به شرایط زمانی و مکانی وابسته است. در عصر روایات، طلا و نقره و فلوس سیاه تنها پول‌های رایج زمان بوده‌اند و میان آن‌ها نقره رواج بسیار بیشتری داشته است، به گونه‌ای که حتی مالیت طلا نیز با نقره سنجیده می‌شده است.

این پرسش نیز قابل طرح است که آیا واژه «نقد» تنها معادل واژه «پول» است. شاید بتوان ادعا نمود با توجه به معنای پول در طول تاریخ، اگر ادعا کنیم معنای «نقد» صرفاً طلا و نقره است، باید به دنبال معنای معادل دیگری در زبان عربی بگردیم که پاسخگوی گستره معنایی و دامنه شمول واژه «پول» در زبان فارسی باشد، چنان‌که برخی از فرهنگ‌نویسان واژه «فلوس» را برابر با «پول» دانسته‌اند (برهان، ۱۳۸۰، ص. ۲۱۴؛ هدایت، بی تا، ص. ۲۳۹).

۲. بررسی ادله انحصار

برای این ادعا که پول به صورت شرعی منحصر در طلا و نقره است، دلیل‌های مختلفی مطرح شده است. در این مجال محتوای اصلی هر دلیل را تشریح نموده و به نقد و بررسی آن می‌پردازیم.

۱-۲. سیره عقلا

استناد به سیره عقلا برای اثبات این مدعا که شارع پول را انحصاراً طلا و نقره می‌داند، از دو

مقدمه تشکیل شده است: ۱. اثبات وجود سیره عقلا در زمان معصومین (ع) مبنی بر انحصار پول (واسطه در معاملات) در طلا و نقره؛ ۲. اثبات تأیید یا عدم ردع شارع از این سیره عقلا. برای اثبات مقدمه اول، عمدتاً به قول مقریزی استناد می‌شود. وی در قامت یک تاریخ‌نگار تصریح می‌کند:

”إِنَّ التُّقُودَ الَّتِي تَكُونُ أَثْمَاناً لِلْمَبِيعَاتِ وَ قِيَمًا لِلْأَعْمَالِ إِنَّمَا هِيَ الذَّهَبُ وَ الْفِضَّةُ، فَقَدْ لَا يُعْلَمُ فِي خَبَرٍ صَحِيحٍ وَلَا سَقِيمٍ مِنْ أُمَّةٍ مِنَ الْأُمَمِ وَلَا طَائِفَةٍ مِنْ طَوَائِفِ الْبَشَرِ أَنَّهُمْ اتَّخَذُوا أَبَدًا فِي قَدِيمِ الزَّمَانِ وَلَا حَدِيثِهِ نَقْدًا غَيْرَهُمَا (مقریزی، ۱۹۵۷، ص. ۴۷).

نقدوی که در برابر کالاها پرداخت می‌شود و قیمت اجناس را مشخص می‌کند، منحصر است در طلا و نقره. هیچ نقل تاریخی صحیح یا حتی ضعیفی وجود ندارد که در طول تاریخ، حتی یک طایفه یا امت از انسان‌ها، چیزی غیر از طلا و نقره را نقد به شمار آورند. او در ادامه می‌نویسد: چون در معاملات خرد، کالا خیلی ارزان‌تر از طلا و نقره بوده است، مردم از سکه‌های مسی، معروف به فلوس، استفاده می‌کرده‌اند و به صورت کلی در این نوع از معاملات، اقوام گوناگون از واسطه‌های مختلفی بهره می‌گرفته‌اند. البته او تأکید می‌کند که به هیچ وجه به این فلوس واژه «نقد» اطلاق نمی‌شده است. واضح است که این متن به روشنی شامل سیره عقلا در زمان ائمه معصومین (ع) نیز می‌شود.

باید توجه داشت که او کتاب اغاثة الأمه را در سال ۸۰۸ و در پی بحران‌های اقتصادی مصر نگاشته است (نک: غلامی دهقی، ۱۳۸۲)، در حالی که در کتاب السلوک تا سال ۸۴۴ را تاریخ‌نگاری کرده است، یعنی دقیقاً یک سال پیش از وفات خودش. وی در السلوک می‌نویسد: «وَأَمَّا الْفُلُوسُ، فَإِنَّهَا النَّقْدُ الرَّائِجُ بِدِيَارِ مِصْرَ كُلِّهَا، حَاضِرَتُهَا وَ رِفَّتُهَا، إِلَيْهَا حَسَبَ أَثْمَانِ الْمَبِيعَاتِ كُلِّهَا، وَ قِيمِ الْأَعْمَالِ بِأَجْمَعِهَا»؛ فلوس نقد رایج مصر بود (سال ۸۱۳ قمری)، چه در شهرها و چه در روستاها، و همه قیمت‌های خرید و فروش و ارزش کارها بر اساس آن تعیین می‌شود (مقریزی، ۱۴۲۷، ج. ۴، ص. ۱۶۵). البته این به معنای تغییر نظر مقریزی نیست، بلکه او اساساً معتقد بود یکی از علل به وجود آمدن بحران‌های اقتصادی مصر همین پدیده «رواج فلوس» است.

برای اثبات مقدمه دوم مبنی بر تأیید این سیره یا عدم ردع از آن، کافی است نگاهی گذرا بر آیات

و روایاتی داشته باشیم که در آن‌ها از درهم و دینار به عنوان واسطه مبادلات استفاده شده است؛ مثل آیه شریفه «وَسَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخِيسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ» (یوسف/۲۰). در روایات نیز موارد بسیاری وجود دارد که شخصی چیزی را با درهم یا دینار معامله کرده است و به معصوم (ع) مراجعه می‌کند تا سؤالی راجع به فقه معاملات از امام بپرسد و امام ردعی از این معامله نکرده‌اند. آیت‌الله اراکی (ره) به دسته‌ای از آیات و روایات برای تأیید این سیره استناد کرده‌اند (نک: اراکی، ۱۴۰۰، ج. ۴، ص. ۲۹۴-۲۹۸).

نقد و بررسی

۱. این پرسش قابل طرح است که آیا سخن مقریزی، تاریخ‌دان قرن هشتم هجری، با این گستره وسیع پذیرفتنی است. چنین قاعده جهان‌شمولی در سرتاسر تاریخ و از مشرق تا مغرب عالم، آیا از دید دیگر تاریخ‌دانان پوشیده مانده است؟! تاریخ‌نگاران بسیاری پیش و پس از مقریزی به تاریخ پول پرداخته‌اند و به پول‌های غیر از طلا و نقره نیز اشاره کرده‌اند. برای نمونه، به ذکر چند نقل بسنده می‌کنیم:

■ دیودوروس سیسیلی، مورخ دوره پیش از میلاد مسیح (۳۰ ق.م)، در کتاب خود واحدهای پولی یونان را برمی‌شمارد و در زمره آن‌ها به پول‌های مسی نیز اشاره می‌کند (سیسیلی، ۱۳۸۴، ص. ۸۱۰).

■ سیرافی، چهار قرن پیش از مقریزی، در مورد واحد پولی اهل چین می‌نویسد: «وَأَمَّا تَعَامُلُهُمْ بِالْفُلُوسِ، فَالْسَّبَبُ فِيهِ إِنْكَارُهُمْ عَلَى الْمُتَعَامِلِينَ بِالْذَنَائِرِ وَالْذَرَاهِمِ»؛ او تصریح می‌کند که اهل چین با فلوسی غیر از درهم و دینار معامله می‌کردند و آن دو را نمی‌پذیرفتند و در مورد جنس فلوس آن‌ها می‌گوید: «این پول‌ها از مس و ترکیبات دیگر ساخته شده و با هم مخلوط شده‌اند» (سیرافی، ۱۹۹۹، ص. ۵۷-۵۸).

■ نویری که تقریباً معاصر مقریزی است، در جلد ۲۹ از نه‌ایة الأرب، در ذکر تاریخ ایوبیان می‌نویسد در سال ۶۲۲ هجری در مصر «فلوس» ضرب شد و «صَارَتْ مِنْ جُمْلَةِ النَّقُودِ»؛ یعنی از جمله نقد به حساب آمد و با آن معامله می‌شد و این دقیقاً مخالف نقل مقریزی است که در آن فلوس هیچ‌گاه «نقد» به شمار نمی‌آمده‌اند. او در ادامه می‌نویسد هشت سال بعد معامله با فلوس را باطل اعلام کردند، اما دوباره فلوس به چرخه معاملات مردم بازگشت (نویری، ۱۹۹۴، ج. ۲۹، ص. ۱۳۱). او همچنین در مورد مردم منطقه‌ای به نام قفجاق (نام تاریخی دشت‌های وسیعی

در اوراسیا شامل بخش‌هایی از روسیه امروزی، قزاقستان و اوکراین) می‌نویسد که آن‌ها بینی سمور و سگ آبی را پوست می‌کنند و با آن‌ها مانند درهم و دینار معامله می‌کنند، به‌گونه‌ای که مهر شاه روی آن وجود دارد. همچنین می‌نویسد این پوست برای ساخت کلاه و یقه‌های لباس‌های امیران و اشراف کاربرد داشته است که بر حقیقی بودن این پول دلالت می‌کند (نویری، ۱۹۹۴، ج. ۱۰، ص. ۳۱۹).

■ ذهبی نیز از معاصران مقریزی می‌نویسد در دوازدهم ربیع‌الاول سال ۶۶۲ در مصر، تعداد زیادی فلوس که در منطقه قوص دفن شده بودند، پیدا شد. سپس جزئیات تصاویر و نوشته‌های روی آن‌ها را نقل می‌کند و می‌نویسد تاریخ سکه‌ها به دو هزار و سیصد سال پیش برمی‌گشت. با توجه به نقل‌های او، نوشته‌های روی سکه‌ها مشخص می‌کند که این سکه‌ها از سوی حاکم ضرب شده‌اند (ذهبی، ۱۴۰۹، ج. ۴۹، ص. ۱۲). عجیب آن‌جاست که خود مقریزی نیز در کتاب الخطط این ماجرا را با اندکی تفاوت ذکر می‌کند (مقریزی، ۱۴۲۲، ج. ۱، ص. ۶۴۱).

■ ابوریحان بیرونی نیز صریحاً می‌نویسد: «وَمِنْهَا مَا يُجْلَبُ مِنْهُ الْوَدْعُ وَتُسَمَّى كُورَةً. وَالْهِنْدُ يَتَعَامَلُونَ بِهَا فِي بِلَادِهِمْ مَكَانَ الْفُلُوسِ وَ يَتَقَامَرُونَ بِهَا»؛ مردم هند به جای فلوس با «ودع» (نوعی صدف) معامله و قمار می‌کردند (بیرونی، ۱۴۱۶، ص. ۲۳۰).

این موارد تنها نمونه‌هایی از نقل‌های فراوانی است که در سفرنامه‌های قدیمی و کتاب‌های تاریخ‌نگاران به آن اشاره شده است. نقل‌های بسیار دیگری وجود دارد که مجال نقل آن‌ها در این مقاله نیست. همچنین در موزه‌ها و اکتشاف‌های تاریخی، نمونه‌های بسیاری از سکه‌های غیر از طلا و نقره به چشم می‌خورد.

۲. واضح است صرف این‌که «فلوس» در معاملات خرد استفاده می‌شده، نمی‌تواند موجب شود که آن را «پول» قلمداد نکنیم. ارزش مادی این معاملات اگرچه بسیار پایین‌تر از معاملات دیگر است، اما عمده معاملات بشر را همین معاملات خرد تشکیل می‌دهند. در برخی از نقل‌های تاریخی می‌بینیم که در تاریخ اسلامی، گاه درهم شیوع بیشتری از دینار داشته است (دخیل، ۱۴۲۳، ص. ۴۲). در حالی که در هر سطحی از شیوع، از آنجا که واسطه در مبادلات بوده، واژه «نقد» بر آن اطلاق می‌شده است. علی جواد تصریح می‌کند: فلوس از پیش از اسلام استفاده می‌شده و ریشه این کلمه لاتینی است. اعراب در مبادلات خود از آن استفاده می‌کردند

و ریشه خارجی آن را حفظ کردند. این فلوس در زمان آناستاسیوس اول (۴۹۱-۵۱۸ م)، فلس حدود سی گرم وزن داشت و با حرف «M» علامت‌گذاری می‌شد. سپس او می‌نویسد:

” وَلَمَّا صَرَبَ الْمُسْلِمُونَ النَّقْدَ، كَانَتْ الْفُلُوسُ فِي جُمْلَةٍ مَّا صُرِبَ مِنْ نَقْدٍ؛
هنگامی که مسلمانان شروع به ضرب پول کردند، فلس در میان «نقد»‌هایی که
ضرب می‌شد، قرار داشت (علی، ۱۳۹۱، ج. ۷، ص. ۵۰۳).

۳. با فرض پذیرش این‌که فلوس در آن بازه زمانی پول به شمار نمی‌آمده‌اند، می‌توان گفت سیره اعراب در زمان معصومین (ع) معامله با درهم و دینار بوده است. اما این ادعا که آن‌ها «انحصاراً» با درهم و دینار معامله می‌کردند، ادعایی مضاعف است که نیاز به اثبات دارد. شواهد و قرائنی نیز برخلاف آن وجود دارد، از جمله این‌که اعراب مکه عمدتاً تاجر بودند و تجارت با دیگر اقوام، آن‌ها را در معرض معامله با دیگر پول‌های رایج قرار می‌داده است. همچنین اعراب در زمینه پول سیره مستقلی نداشتند؛ آن‌ها دینار را از اروپایی‌ها گرفته بودند و درهم را نیز از ایرانیان و تا سال‌ها با سکه‌های ضرب شده توسط دیگران معامله می‌کردند. آیا می‌توان ادعا نمود که این «انحصار» سیره تمام افراد بشر بوده است، در حالی که بسیاری از پول‌های برنزی، مسی و... در طول تاریخ گزارش شده است و در موزه‌ها و مطالعات باستانی وجود دارد؟

۴. با قبول این‌که آن‌ها در معاملات خود انحصاراً از طلا و نقره استفاده می‌کرده‌اند، ممکن است این امر به خاطر رواج این دو فلز به عنوان پول بوده باشد، نه این‌که در آن‌ها این گرایش نقش بسته باشد که چیزی جز طلا و نقره نمی‌تواند پول باشد، همان‌گونه که هر قومی از قبول پول‌های دیگر ابا می‌کنند. در نقل تاریخی سیرافی دیدیم که اهل چین از معامله با درهم و دینار خودداری می‌کردند و پول دیگری داشتند و حموی در مورد شهر بخارا می‌نویسد که آن‌ها با درهم معامله می‌کردند و طلا برای آن‌ها مثل دیگر کالاها بود. سپس ذکر می‌کند که جنس درهمی که به آن «غطریفی» می‌گفتند از آهن و... (نه طلا و نقره) بود (حموی، ۱۹۹۵، ج. ۱، ص. ۳۵۴). در چنین شرایطی، طبیعتاً مردم در معاملات خود از واسطه‌ای استفاده خواهند کرد که بعداً به آسانی بتوانند از آن برای خرید دیگر کالاها استفاده کنند. در دوران جاهلیت نیز اگر کسی با درهم‌های ایرانی با اعراب معامله می‌کرد، آن‌ها فقط در صورتی از او این پول را قبول

می کردند که آن را وزن کنند و صرفاً مقدار نقره‌ی به کاررفته در آن را به عنوان وجه دریافت نمایند (بلاذری، ۱۹۹۸، ص. ۴۴۸). این تعامل وزنی با نقره تا سال‌ها بعد از اسلام نیز ادامه داشت. آیا می توان نتیجه گرفت سیره عقلا در زمان معصومین (ع) انحصار پول در طلا و نقره غیرمضروب بوده است؟ اگر سیره عقلای تمام جهان انحصار پول در طلا و نقره است، چگونه در برهه‌ای از زمان خلیفه به این فکر می افتد که درهم را از جنس پوست شتر تولید کند و این پیشنهاد به عنوان یک گزینه محتمل به شور گذاشته می شود و سرانجام با این استدلال که ممکن است شتری باقی نماند، کنار گذاشته می شود؟! (نک: بلاذری، ۱۹۹۸، ص. ۴۵۲؛ علی، ۱۳۹۱، ج. ۷، ص. ۴۹۷)

۵. عدم نهی معصومین (ع) از معامله انحصاری با طلا و نقره می تواند به دلیل عموم قاعده تسلیط باشد، چه این که هرکسی مسلط بر اموال خود است و می تواند برای فروش آن پول خاص یا شرایط ویژه‌ای را مطالبه کند. در این صورت، عدم ردع صرفاً «جواز» معامله با طلا و نقره را ثابت می کند، نه «وجوب» آن را. البته چنین چیزی نیاز به اثبات ندارد، چرا که فقها در طول تاریخ از چنین کاری منع نکرده اند. اگر این عدم ردع ناشی از سیره مذکور بود، شارع نیز به عنوان رئیس العقلا باید از معامله با هر نوع پول دیگر از جمله فلوس نهی می کرد. در حالی که علی رغم شیوع معامله با فلوس، ردع محکم و صریحی از جانب معصومین (ع) یافت نمی شود. و آن دسته از روایاتی که برای اثبات این ادعا محل استناد هستند، در ادامه بررسی خواهند شد.

۶. اگر فرض کنیم معصومین (ع) از معامله با فلوس نهی کرده باشند، برای اثبات کامل مدعا نیاز است که ثابت کنیم این نهی به دلیل جنس آن پول (غیر از طلا و نقره بودن) وارد شده است. چرا که امکان دارد نهی از معامله با پولی خاص به دلیل مغشوش بودن آن، نامعلوم و غرری بودن آن، عدم رواج آن در منطقه‌ای خاص یا هر دلیل دیگری باشد که هر کدام از این احتمالات کافی است تا استدلال ناتمام بماند. برای نمونه، گاهی امام صادق (ع) از معامله با درهم نیز منع کرده است. شیخ طوسی با سند صحیح روایتی را نقل می کند که مفضل بن عمر جعفری می گوید: خدمت امام صادق (ع) بودم که ایشان درهمی جلوی من گذاشت و فرمود: این چیست؟ عرض کردم: این «ستوق» است [ظاهراً معرب «سه تو»]. حضرت فرمودند: ستوق چیست؟ گفتم: سکه‌ای که از دولایه نقره و یک لایه مس در میان آن دولایه ساخته شده

است. حضرت فرمودند: این را بشکن که خرید و فروش و انفاقش حلال نیست (طوسی، ۱۳۶۳، ج. ۳، ص. ۹۶). علامه حلی مبتنی بر این روایت می‌نویسد:

” انفاق درهم‌های مغشوش جایز نیست، مگر بعد از بیان ناخالصی یا این‌که معامله با آن درهم‌ها مرسوم شود (حلی، ج. ۲، ص. ۵۶۴).

معناشناسی درهم

بررسی این‌که آیا تنها سکه‌های نقره «درهم» خوانده می‌شده‌اند یا واژه «درهم» معنایی گسترده‌تر داشته است، می‌تواند در این مقام راهگشا باشد. اگر درهم معنایی اعم از نقره داشته باشد، ممکن است هرگونه تأیید عام در مورد معامله با درهم از سوی معصومین (ع) شامل معنایی گسترده‌تر از «سکه نقره» گردد. بررسی کاربردهای تاریخی این واژه نشان می‌دهد این واژه وقتی در کنار «دینار» و دیگر واژه‌های این چنینی به کار می‌رفته، معنای سکه‌های نقره را داشته، اما در استعمالات روزمره، بر معنایی اعم از سکه‌های نقره دلالت می‌کرده است. شواهد معنای عام:

■ حموی در مورد پول بخارا در دوران سامانیان می‌نویسد:

” وَكَانَ لَهُمْ دَرَاهِمٌ يُسَمُّونَهَا الْغُطْرِيْفَةَ مِنْ حَدِيدٍ وَصُفْرِ وَأَنْتِ وَغَيْرِ ذَلِكَ مِنْ جَوَاهِرٍ مُخْتَلِفَةٍ (حموی، ج. ۱، ص. ۳۵۴)؛

برای اهل بخارا دراهمی بود که به آن «غطریفی» می‌گفتند و جنس آن از آهن و مس مرغوب و نوعی سرب و... بود. از این پول با بسامد بسیاری در متون تاریخی به «درهم غطریفی» تعبیر شده است (نک: ابن خردادبه، ۱۸۸۹، ص. ۳۸؛ مقدسی، بی‌تا، ص. ۳۴۰؛ ابن فقیه، ۱۴۱۶، ص. ۶۳۲؛ ابن فضلان، ۲۰۰۳، ص. ۴۸؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸، ج. ۲، ص. ۴۹۰؛ سمعانی، ۱۳۸۲، ج. ۶، ص. ۲۲۳ و...).

■ مقریزی در السلوک در مورد تاریخ مصر در جمله‌ای می‌نویسد:

” وَاسْتَمَرَّتْ أَيْضاً الدَّرَاهِمُ الَّتِي يَتَعَامَلُ بِهَا فِي دِمَشْقَ وَلَيْسَ فِيهَا مِنَ الْفِضَّةِ إِلَّا الْعُشْرُ، وَالتَّشْعَةُ أَغْشَارٍ مِنْ نُحَاسٍ؛ درهمی در آنجا ضرب می‌شد که فقط یک دهم آن نقره بود و نه دهم آن را مس تشکیل می‌داد (مقریزی، ۱۴۲۷، ج. ۴، ص. ۲۳۲).

و در موارد بسیاری فلوس را «درهم» می خواند؛ برای مثال نقل می کند:

” الْقِصَّةُ الْكَامِلِيَّةُ كُلُّ مِائَةِ دِرْهَمٍ بِأَرْبَعِمِائَةِ دِرْهَمٍ مِنَ الْفُلُوسِ؛ هر صد درهم از نقره‌ی کامل با چهارصد درهم از فلوس برابری می کرد (مقریزی، ۱۴۲۷، ج. ۳، ص. ۶۱۵).

از این نمونه تعبیرها در متون مقریزی بسیار است.

■ قلعشندی نیز در مورد روش ساخت نوعی سکه می گوید:

” يُؤْخَذُ ثَلَاثُمِائَةِ دِرْهَمٍ قِصَّةٍ فَتُصَافُ إِلَى سَبْعِمِائَةِ دِرْهَمٍ مِنَ النَّحَاسِ الْأَخْمَرِ، وَ يُسَبَّكُ ذَلِكَ حَتَّى يَصِيرَ مَاءً وَاحِدًا؛ سیصد درهم نقره و هفتصد «درهم مسی» را ذوب می کردند تا یک مایع به دست آید (قلعشندی، بی تا، ج. ۳، ص. ۵۳۵).

مواردی از این دست در متون تاریخ اسلام به چشم می خورد که نشان می دهد «درهم» از معنای پیشین، به معنایی عام (مطلق نقود) که هرگونه سکه مضروب باشد تغییر کرده است. این مهم از دید لغت شناسان نیز پنهان نمانده است. شرتونی و معلوف لویس از لغت شناسان معاصر معتقدند که درهم در نزد «مولدین» بر مطلق نقود اطلاق می شود (شرتون، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۱۹۹؛ معلوف، ۱۳۷۱، ص. ۲۱۴). مولدین (عمدتاً در مقابل مخضرمین) عمدتاً به کسانی گفته می شود که اصل و تبار غیرعربی داشتند، اما در محیط فرهنگی جهان اسلام و در شهرهای بزرگ امپراتوری اسلامی مانند بغداد، بصره و کوفه متولد شده و پرورش یافته بودند. یا به عبارتی همان عرب های غیر اصیلی که خصوصاً پس از دوره فتوحات به عالم عربی-اسلامی وارد شدند. دوره مولدین تقریباً از اواخر دوران امویان و عباسیان به بعد را شامل می شود (زیات، ۱۴۲۶، ص. ۱۹۱-۲۰۰). اما مهم برای ما پاسخ به این پرسش است که آیا چنین استعمالی در زمان ائمه (ع) وجود داشته است یا نه. شواهدی وجود دارد که این استعمال در دوره حضور معصومان (ع) رواج داشته است. برای نمونه، آنچه در مورد درهم های بخارا در عهد سامانیان گفته شد (درهم غطریفی) احتمالاً مربوط است به غطریف بن عطاء الکندی که در سال ۱۷۱ در خلافت هارون الرشید به بخارا رفت و اهالی بخارا از او خواستند که برایشان سکه ای ضرب کند (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵، ص. ۲۸۳). خلیفه دوم نیز راجع به زمانی که می خواست پولی از پوست شتر ضرب کند گفته است:

” هَمَمْتُ أَنْ أَجْعَلَ الدَّرَاهِمَ مِنْ جُلُودِ الْإِيلِ؛ می‌خواستم درهم‌ها را از پوست

شتر قرار دهم (بلاذری، ۱۹۹۸، ص. ۴۵۲).

او صریحاً به چنین پولی درهم گفته است. شیخ کلینی نیز روایتی نقل می‌کند که شخصی از امام صادق (ع) در مورد درهم‌های خاصی که در بخارا وجود دارد سؤال می‌پرسد. آن شخص بیان می‌کند که تنها یک سوم این سکه‌ها از نقره است و دوسوم دیگر از مس و سرب ساخته شده است. در این روایت به چنین پولی «درهم» اطلاق شده است و امام (ع) می‌فرماید اگر نزد خودشان رایج است، استفاده از این درهم اشکالی ندارد. این روایت گرچه از جهت سند ضعیف است، اما صاحب ریاض می‌نویسد:

” ضعف سندی این روایت با عمل اصحاب و موافقت آن با اطلاق دیگر

روایات جبران می‌شود (طباطبایی حائری، ج. ۵، ص. ۶۴).

محقق اردبیلی نیز به دلیل شهرت (بلکه عدم خلاف) ضعف سند را مضر نمی‌داند (اردبیلی،

۱۴۰۳، ج. ۴، ص. ۹۹).

با این معنای عام از «درهم» می‌توان ادعا نمود روایاتی که استفاده از درهم در آن‌ها مشروع قلمداد شده است، شامل دیگر پول‌های غیر نقره نیز می‌شود یا دست‌کم در پاره‌ای از موارد. مثل آنچه در روایت پیشین گفته شد. استفاده از این پول‌ها تجویز شده است.

۲-۲. روایات

به تعدادی از روایات برای اثبات انحصار شرعی پول در طلا و نقره تمسک شده است که آن‌ها را واکاوی خواهیم نمود:

۱. صحیحۀ عبدالرحمان بن حجاج

عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ صَفْوَانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْحَجَّاجِ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ يَأْتِي بِالْدَّرَاهِمِ إِلَى الصَّيْرِفِيِّ فَيَقُولُ لَهُ: أَخَذْتُ مِنْكَ الْمِائَةَ بِمِائَةٍ وَعَشْرَةً أَوْ بِمِائَةٍ وَخَمْسَةٍ حَتَّى يُرَاضِيَهُ عَلَى الَّذِي يُرِيدُ، فَإِذَا فَرَغَ جَعَلَ مَكَانَ الدَّرَاهِمِ الزَّيَادَةَ دِينَاراً أَوْ ذَهَباً، ثُمَّ قَالَ لَهُ: قَدْ زَادْتُكَ الْبَيْعَ وَإِنَّمَا أَبَايَعُكَ عَلَى هَذَا لِأَنَّ الْأَوَّلَ لَا يَصْلُحُ، أَوْ لَمْ يَقُلْ ذَلِكَ وَجَعَلَ ذَهَباً مَكَانَ الدَّرَاهِمِ،

فَقَالَ: إِذَا كَانَ إِجْرَاءُ الْبَيْعِ عَلَى الْحَلَالِ فَلَا بَأْسَ بِذَلِكَ. قُلْتُ: فَإِنْ جَعَلَ مَكَانَ الذَّهَبِ فُلُوسًا؟
فَقَالَ: «مَا أَذْرِي مَا الْفُلُوسُ» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۷، ص. ۱۰۵).

از یکی از ائمه (ع) در مورد مردی که به نزد صراف می رود و قصد تبدیل درهم های خویش را دارد، سؤال کردم. آن مرد به صراف می گوید: صد و ده یا صد و پنج درهم به تو می دهم و از تو صد درهم (مورد نیاز خود) را می خواهم، و نسبت به قیمت مورد نظر، طرفین راضی می شوند. وقتی صحبت های مقدماتی تمام می شود، در مقابل درهم های اضافه، یک دینار، یا قطعه ای طلا قرار می دهد، سپس به صراف می گوید: چیز اضافه ای به تو دادم و من تعداد زیادی را با این شیء اضافه معامله می کنم؛ زیرا معامله به شکل اول (بدون ضمّ ضمیمه) صحیح نیست، یا بدون این که چنین جمله ای را بگوید، قطعه طلایی در مقابل درهم زیاد اضافه می کند. این معامله چه حکمی دارد؟ امام (ع) فرمودند: وقتی که معامله به حلال ختم می شود اشکالی ندارد. عبدالرحمن می گوید: از امام سؤال کردم اگر به جای طلا، فلوس ضمیمه کند، مشکل حل می شود؟ امام (ع) فرمود: نمی فهمم منظور از فلوس چیست؟!

بررسی سندی

حسین بن سعید امامی و ثقه است (نک: طوسی، ۱۴۲۷، ص. ۳۵۵؛ حلی، ۱۴۰۲، ص. ۴۹). صفوان نیز ثقه، امام جلیل و از اصحاب اجماع است (طوسی، ۱۴۲۷، ص. ۳۳۸ و ۳۵۹؛ حلی، ۱۴۰۲، ص. ۸۸؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۱۹۶). عبدالرحمن بن حجاج نیز امامی و ثقه است (حلی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۳؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۲۳۷). در نتیجه، سلسله سند مشکلی ندارد. تنها ضعف روایت، مضمهر بودن آن است که با توجه به راویان سند، نقل آن ها از غیر امام (ع) بعید به نظر می رسد (نک: مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ص. ۹۶).

نقد و بررسی

در این روایت، راوی راجع به یکی از راه های فرار از ربا سؤال کرده است. به گونه ای که اگر امام (ع) می فرماید اگر سرانجام معامله با ضمیمه کردن طلا انجام شده باشد حلال است، چرا که معامله درهم با درهم به صورت نامساوی ربا است. در پایان روایت سؤال شده است که اگر ضمیمه از فلوس باشد، معامله حلال است؟ حضرت می فرمایند: من نمی دانم فلوس چیست؟ در این روایت، اساساً نقش پولی فلوس مد نظر پرسشگر (عبدالرحمان) نیست، بلکه او در پی ضمیمه کردن فلوس و رهایی از ربا است (هرچند نهایتاً این ضمیمه به عنوان بخشی از عوضین

در معامله واقع می‌شود). با این حال، امام (ع) نیز از ضمیمه کردن فلوس نهی نکرده‌اند و جمله پایانی ایشان به چند وجه قابل تفسیر است:

۱. نوعی استفهام توییحی از سائل باشد به این معنا که پرسش از فلوس بی معناست، چرا که جواب وقاعدۀ کلی در مسئله روشن است. علامه مجلسی و از معاصرین، آیت الله مکارم شیرازی نیز همین برداشت را کرده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۶، ج. ۱۱، ص. ۱۱۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ص. ۹۹).

۲. مراد حضرت این باشد که آیا ژ و جنس دقیق فلوس مد نظر را نمی‌دانم. این معنا گرچه از ظاهر جمله دور می‌نماید، ممکن است بتوان برداشت فاضل استرآبادی را بر آن تطبیق داد. او با ضمیمه کردن این جمله از این روایت به روایتی دیگر، معتقد است که برخلاف درهم و دینار که با عدد معامله می‌شوند، فلوس مثل سایر کالاها باید لزوماً و به دقت وزن شود (مجلسی، ۱۴۰۶، ج. ۱۱، ص. ۱۱۹). محقق شعرانی در حاشیۀ الوافی این مطلب را رد می‌کند و می‌گوید تفاوتی میان فلوس با درهم و دینار نیست و همه با وزن هستند. اگر جایی به عدد اکتفا می‌کنند به دلیل اعتماد به دقت ضراب است، اما در عصر ائمه (ع) معمولاً این نقود وزن می‌شدند (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج. ۱۸، ص. ۶۰۶).

۳. برداشت دیگر این است که امام (ع) فلوس را به عنوان پول و واسطه نمی‌پذیرند و این دلیلی بر حصر واسطۀ مبادله تجاری به طلا و نقره است. آیت الله اراکی ضمن مطرح کردن این معنا، آن را «صریح» خوانده‌اند (اراکي، ۱۴۰۰، ج. ۴، ص. ۲۹۹).

گوناگونی معانی ذکر شده، فارغ از صحت و سقم و همچنین این که علما سعی در توضیح این روایت داشته‌اند، به روشنی می‌رساند که چنین روایتی «صریح» نیست. با فرض پذیرش این معنا و ترجیح آن بر احتمالات دیگر، چگونه نهی از فلوس که یکی از هزاران پول غیر از طلا و نقره است، مشروعیت تمام پول‌های دیگر را نیز از بین می‌برد و انحصار پول در طلا و نقره را ثابت می‌کند؟! به راستی اگر استفاده از فلوس مشروع نبود، با توجه به رواج معامله با آن در عصر معصومین (ع) باید نهی‌های بسیاری به دست ما می‌رسید، نه یک بیان کنایی در انتهای روایتی در موضوع بیع بضمیمه.

۲. روایت مجاشعی

شیخ طوسی در امالی از امام باقر (ع) نقل می‌کند:

” الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ الطُّوسِيُّ فِي أَمَالِيهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَمَاعَةٍ عَنْ أَبِي الْمُفَضَّلِ

عَنِ الْمُفَضَّلِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَيْهَقِيِّ عَنِ الْمُجَاشِعِيِّ عَنِ الرِّضَا (ع) عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الدَّنَانِيرِ وَالدَّرَاهِمِ وَمَا عَلَى النَّاسِ فِيهَا. فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ: هِيَ خَوَاتِيمُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ، جَعَلَهَا اللَّهُ مَصْلَحَةً لِيَخْلُقَ، وَبِهَا تَسْتَقِيمُ شُؤُنُهُمْ وَ مَطَالِبُهُمْ... (طوسی، ۱۴۱۴، ص. ۵۲۰).

از ایشان درباره درهم و دینار و آنچه بر عهده مردم در درهم و دینار است پرسیده شد. امام باقر (ع) فرمودند: «این دو مهرهای الهی در زمین خدا هستند که آن‌ها را برای مصلحت خلق خویش قرار داده و به واسطه آن‌ها است که کارها و نیازهای آن‌ها قوام یافته و روبه راه می شود.» آیت الله اراکی (ره) از عبارت «هِيَ خَوَاتِيمُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ» و همچنین عبارت «جَعَلَهَا اللَّهُ مَصْلَحَةً لِيَخْلُقَ» این گونه برداشت کرده اند که این روایت بر حصر واسطه مالی و پول در درهم و دینار دلالت دارد و تعبیر «بِهَا تَسْتَقِيمُ شُؤُنُهُمْ وَ مَطَالِبُهُمْ» را نیز تأکیدی بر همین مطلب قلمداد کرده اند (اراکي، ۱۴۰۰، ج. ۴، ص. ۲۹۵ و ۲۹۶).

بررسی سندی

این روایت از حیث سندی ضعیف مصرح است. در سلسله سند این روایت، محمد بن عبدالله ابومفضل الشیبانی وجود دارد که در کتب رجالی به ضعف او تصریح شده است (حلی، ۱۴۰۲، ص. ۲۵۶؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۳۹۶).

نقد و بررسی

در این روایت که درهم و دینار به مهرهای خداوند در زمین تشبیه شده اند، وجه شبه می تواند امور مختلفی باشد. علامه مجلسی در بحار الأنوار سه وجه را بیان می کند: تشبیه درهم و دینار به مهر یا به دلیل نقوشی است که روی درهم و دینار وجود دارد، یا به خاطر عزت و شرافت این دو است و همچنین ممکن است حرمت ساخت ظرف و... از این دو موجب چنین تشبیهی شده باشد، همان طور که باز کردن نامه ای که مهر و موم شده، نادرست است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۶۳، ص. ۵۲۹).

روایاتی که از خراب کردن پول، قیچی کردن آن و... نهی می کند (نک: صدوق، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۱۶۷)، می تواند شاهد وجه اول باشد، چرا که این عمل به نوعی هتک محسوب می شود. ابن عربی و قطری نیز مشابه همین وجه را از فقهای مالکی نقل کرده اند (ابن عربی، ۱۴۰۸، ج. ۳، ص. ۱۰۶۶؛ قطری، ۱۳۶۴، ج. ۹، ص. ۸۹). از متون برخی از علمای اهل سنت نیز وجه دوم برداشت

می‌شود، چرا که عمدتاً به قاضی حوائج بودن طلا و نقره اشاره نموده‌اند (نظام الأعرج، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۳۵۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۴۱۲).

واضح است بر اساس دو وجه نخست، دلالتی بر انحصار پول در طلا و نقره وجود ندارد. وجه سوم نیز در دسته دیگری از روایات که ساخت ظروف و... با طلا و نقره را منع کرده‌اند، بررسی خواهد شد. اگر روایت مذکور را چنین تفسیر کنیم که طلا و نقره به عنوان پول و واسطه مبادله، مایه قوام جامعه خواهند بود، چنین تفسیری برای اثبات مزایای طلا و نقره برای پول بودن کافی است، اما به هیچ وجه معنایی سلبی که انحصار را به ارمغان آورد از آن استشمام نمی‌شود، مگر از باب مفهوم لقب که تقریباً تمامی فقهای امامیه مفهوم داشتن لقب را نمی‌پذیرند (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹، ص ۲۱۲). ضمن این که محتمل است اثبات این مزایا برای طلا و نقره ناظر به احکام مربوط به زکات باشد که به آن دو تعلق گرفته است، همچنان که ادامه‌ی روایت ناظر به پرداخت حقوق شرعی و رعایت احکام زکات و... است.

۳. روایات نهی از ظرف‌های طلا و نقره

روایاتی در منابع شیعه وجود دارد که ساخت ظرف از طلا و نقره و همچنین غذا خوردن در این ظروف منع شده است. برخی این منع را گسترش داده و هرگونه استفاده از طلا و نقره به استثنای زیورآلات و پول را حرام دانسته‌اند و در همین مطلب در راستای انحصار پول در طلا و نقره بهره جسته‌اند (نک: اراکی، ج ۲، ص ۱۹۸-۲۰۹).

از آنجا که روایات این موضوع بسیارند و فتوای طبق این روایات نیز مشهور است، به بررسی سندی و دلالی این روایات نمی‌پردازیم و به نقل چند نمونه از آن‌ها بسنده می‌کنیم:

■ الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْوَشَاءِ عَنْ دَاوُدَ بْنِ سِرْحَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «لَا تَأْكُلْ فِي آتِنَةِ الذَّهَبِ وَ الْفِضَّةِ». امام صادق (ع) به داوود بن سرحان می‌فرماید در ظرف طلا و نقره چیزی نخور (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۶۷).

■ عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ حَمَادِ بْنِ عُمَانَ عَنْ رَبِيعٍ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ يَسَارٍ قَالَ: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) عَنْ سَرِيرٍ فِيهِ الذَّهَبُ أَوْ يَصْلُحُ إِمْسَاكُهُ فِي الْبَيْتِ؟ فَقَالَ: إِنْ كَانَ ذَهَبًا فَلَا، وَإِنْ كَانَ مَاءَ الذَّهَبِ فَلَا بَأْسَ». فضیل می‌گوید از امام صادق (ع) پرسیدم در مورد تختی که در آن طلا به کار رفته است، آیا درست است که آن

را در خانه نگه داریم؟ حضرت پاسخ دادند: اگر طلا است خیر، اما اگر آب طلا است اشکال ندارد (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۴۷۶).

نقد و بررسی

۱. تعمیم این روایات به هرگونه ابزار با وجود برخی از روایات مشکل است. چرا که عمدتاً اگر طلا در برخی از وسایل به کار می‌رفته، جنبه زینتی آن مدنظر بوده است. همان‌گونه که مرحوم کلینی (ره) روایت دوم را ذیل عنوان «باب الحلی» مطرح کرده است. این مطلب حاکی از آن است که او برداشت زینت از این روایت داشته است. در روایات قبلی همین باب، تزئین شمشیر، قرآن و سپر با طلا و نقره بدون اشکال خوانده شده است و حتی استفاده از آن توسط معصوم (ع) نیز نقل شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۴۷۵ و ۴۷۶). به‌طور کلی، این تعمیم به مجرد این‌که در روایات استفاده از برخی از آلات این چنینی ممنوع شده است، آسان نیست. در روایات، استفاده از طلا و نقره در شمشیر و سپر جایز دانسته شده است، اما در نوعی از اسباب بازی کودکان یا تخت یا لگام اسب ممنوع شده است. در عین حال، این نقل نیز وجود دارد که حلقه‌ای از نقره بر دماغ شتر پیامبر (ص) بود یا این‌که پیامبر (ص) سپری داشتند که در آن نقره نیز به کار رفته بود و امیرالمؤمنین (ع) آن را در جنگ جمل به تن کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۴۷۵-۴۷۶ و ۵۴۱-۵۴۲ و ج. ۸، ص. ۳۳۱). این تفاوت در روایات، واکاوی دقیق‌تری می‌طلبد که در حوصله این مختصر نمی‌گنجد و در کتب فقهی به تفصیل مطرح شده است (نک: حائری یزدی، ۱۴۰۶، ج. ۲، ص. ۴۷۳). بسیاری از فقها نیز چنین تعمیمی را نمی‌پذیرند و این حکم را مختص به ظرف می‌دانند. همچنین بحث کرده‌اند که حدود و ثغور واژه «آئیه» شامل چه اموری می‌شود (نک: نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۶، ص. ۳۳۵). اختصاص این حکم به ظرف مشهور است، به‌گونه‌ای که در مورد جواز استفاده از سایر اشیاء، برخی از فقها ادعای عدم خلاف و وفاق کرده‌اند (تبریزی، ۱۴۲۶، ج. ۳، ص. ۴۶۸؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۶، ص. ۳۳۷). برخی دیگر نیز آن را اجماعی می‌دانند. برای نمونه آیت‌الله خویی (ره) معتقد است: بر جواز نگه داشتن دیگر اشیاء (غیر ظرف) اجماع وجود دارد (خویی، ۱۴۱۸، ج. ۶، ص. ۲۴۴).

۲. با فرض پذیرش اختصاص طلا و نقره به امور زینتی و پول و همچنین حرمت هرگونه استفاده دیگر از طلا و نقره، نمی‌توان نتیجه گرفت که پول انحصاری اسلام طلا و نقره است. چرا که ممکن است این احکام، عللی غیر از این مطلب داشته باشند. برخی این استدلال را

به صورت معکوس استفاده کرده‌اند و برای اثبات حرمت استفاده‌های غیرپولی از طلا و نقره، این کار را تضییع مال و استفاده آن در غیر اغراض صحیح دانسته‌اند. مرحوم خویی (ره) تصریح می‌کند که این شیوه استدلال از مصادیق استحسان است (خویی، ۱۴۱۸، ج ۶، ص ۲۵۳). دوری از تجمل، تفاخر و اموری از این دست می‌توانند علت حرمت استفاده‌های مذکور باشد. همچنین می‌توان احتمالات دیگری نیز در این رابطه مطرح نمود که با وجود آن‌ها، استدلال به این احکام برای اثبات انحصار با مشکل مواجه است. این پرسش نیز مطرح است که اگر علت حکم حرمت، تقویت استفاده‌های پولی از طلا و نقره باشد، چرا شارع از استفاده‌های زینتی آن، منع یا دست‌کم آن را محدود نکرده است؟ روشن است که در میان استفاده‌های غیرپولی طلا و نقره در صدر اسلام، استفاده‌های زینتی سهم قابل توجهی داشته‌اند، به گونه‌ای که منع یا تحدید آن می‌توانست استفاده‌های پولی را رونق بخشد. در حالی که شارع نه تنها آن را منع یا محدود نکرده، بلکه آن را از پرداخت زکات نیز معاف نموده است، حتی در مواردی که از آن استفاده‌ی حرام شود، مثل طلای مردانه. این معافیت اختصاصی به زیورآلات ندارد، بلکه به صورت کلی هر نوع طلا و نقره‌ای که مضروب به سکه رایج معاملاتی نباشد، زکات ندارد (حلی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۳۸؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۱۸۰). همچنین در میان روایات از انگشتر غیر نقره (خصوصاً آهن) نهی شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۴۶۹).

فارغ از این که آیا پول نزد شارع منحصر به این دو است یا خیر، پول رایج در جامعه صدر اسلام طلا و نقره بوده است و با توجه به این که عمده پول‌ها در آن زمان از ایران و روم به حجاز می‌آمده‌اند و ضرابخانه قابل توجهی میان اعراب حجاز وجود نداشته است (دست‌کم در مناطق مرکزی و شمالی شبه جزیره)، کمبود پول می‌توانست نظام اقتصادی مردم را با مشکل مواجه کند؛ به صورتی که می‌توان حکم حرمت ساخت ظروف طلا و نقره و استفاده از آن را در همین بستر معنا نمود. واضح است که این امر معنایی عمیق‌تر از تبدیل طلا و نقره به سکه دارد؛ بلکه اگر تمام طلا و نقره‌های جامعه تبدیل به سکه شوند نیز معضلی مثل «کنز» کردن طلا و نقره مانع از تحقق چنین هدفی می‌شوند. در این شبکه معنایی، احکامی مانند حرمت آسیب زدن به پول‌ها، حرمت اکتناز، استحباب تجارت و... به صورت یک کل به هم پیوسته معنا می‌شوند (مالک، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۸۸-۱۹۲).

۳. با فرض پذیرش این که استفاده انحصاری از طلا و نقره در مصارف پولی علت حکم

حرمت باشد، باید توجه داشت که طبق این تحلیل، طلا و نقره منحصر در استفاده پولی شده‌اند، نه این‌که پول منحصر در طلا و نقره شده باشد. روشن است که اگر تمام طلاها و نقره‌ها به صورت پولی در جامعه در جریان باشد و در کنار آن، پول‌های دیگری از جنس مس یا... نیز در جامعه رایج باشد، این حکم اطاعت شده است. به بیان دیگر، وجود پول‌های غیر از طلا و نقره، منافاتی با این امر ندارد که تمامی طلاها و نقره‌ها در جامعه به صورت واسطه مبادله استفاده شوند.

نتیجه‌گیری

بررسی سیره مستمر عقلا به عنوان محکم‌ترین دلیل انحصار، نشان می‌دهد که مردم شبه جزیره پول مستقلی نداشتند و از پول سایر کشورها استفاده می‌کردند. برخلاف ادعای تعمیم یافته مقریزی، آن‌ها معاملات بسیاری را با پول‌هایی غیر از طلا و نقره انجام می‌دادند. در این فضا که استفاده از پول‌های دیگر شایع است، نرسیدن روایتی روشن از منع معصومان (ع) به ما، حکایت از امضای این رفتار دارد. بررسی معناساختی واژه درهم نیز نشان می‌دهد که این واژه بر پول‌هایی غیر از پول نقره نیز اطلاق می‌شده است، در حالی که معامله با درهم قطعاً در متون دینی امضا شده است.

در واکاوی نصوص روایی، صحیح‌ه عبدالرحمان بن حجاج که امام (ع) در آن فرموده‌اند: «مَا أَذْرِي مَا الْفُلُوشُ!» از نظر دلالت صریح نیست و در میان سه معنای احتمالی آن، نظر آیت‌الله مکارم به متن نزدیک‌تر می‌نماید. موضوع این روایت نیز مستقیماً به استفاده کردن از پول‌های غیر از طلا و نقره اشاره نمی‌کند. با فرض پذیرش دلالت این روایت، دامنه آن تنها شامل فلوس می‌شود، نه تمام پول‌های دیگر.

همچنین روایت مجاشعی نیز که در آن طلا و نقره به مهرهای خداوند در زمین تشبیه شده است، ضمن ضعف سندی و معانی مختلفی که از آن قابل برداشت است، جنبه سلبی برای مخالفت با سایر پول‌های رایج ندارد، بلکه طلا و نقره را پولی مناسب می‌داند.

روایاتی که استفاده از طلا و نقره در ساخت ابزارآلات را جایز نمی‌دانند نیز هرچند از لحاظ محتوایی تواتر اجمالی دارند، با چند مشکل اساسی مواجه‌اند: نزد بسیاری از فقها این روایات مختص به «ظروف» هستند؛ احتمالات بسیاری از جمله دوری از اشرافی‌گری و تفاخر می‌تواند

علت این نهی‌ها باشد. این روایات طلا و نقره را منحصر در پول می‌دانند، نه برعکس؛ نهی‌هایی مشابه از ساخت برخی از وسایل با فلزات دیگر نیز وجود دارد (مثل انگشتر از حدید و تأکید بر از نقره بودن آن) و از سویی نقل‌هایی وجود دارد که در وسایل ائمه (ع) نقره به کار رفته بوده است.

در یک بیان کلی می‌توان گفت که با استناد به این ادله، نسبت دادن انحصار پول در طلا و نقره به شارع با مشکل مواجه است.

در مجموع، مذاقه در افق‌های پژوهشی زیر برای ادامه مسیر پیشنهاد می‌شود:

- بررسی شبکه معنایی احکام برای انحصار (تعطیل شدن حکم زکات و سایر احکامی که به این دو فلز تعلق گرفته‌اند).
- واکاوی ادله عقلایی کارکردهای طلا و نقره به عنوان پول (آثار اقتصادی) و تأثیر آن‌ها در حکم شرعی انحصار
- ادله نفی انحصار پول در طلا و نقره (تمسک به عمومات و اطلاقات)

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

این پژوهش هیچ گونه حمایت مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

مرتضی ترابی در ایده‌پردازی اولیه، گردآوری داده‌ها و نگارش اولیه مقاله مشارکت داشته است. مرتضی مرتضوی کاخکی مسئولیت هدایت علمی، بازبینی تخصصی، ارائه بازخوردهای اصلاحی و نظارت بر نسخه نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش
در آماده‌سازی این مقاله، نویسندگان از ابزار هوش مصنوعی استفاده نکرده‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ‌گونه تعارض منافی در نگارش این مقاله وجود ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

اصول اخلاق علمی و امانت داری در نگارش رعایت شده است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

کلیه داده‌های تحقیق در متن مقاله موجود است.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. ابن خردادبه، عبيد الله بن عبد الله. (۱۸۸۹م). المسالك و الممالك. بيروت: دار صادر.
۲. ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد. (بی تا). المقدمة. بيروت: دار إحياء التراث العربی.
۳. ابن عربی، محمد بن عبد الله. (۱۴۰۸ق). أحكام القرآن. بيروت: دار الجیل.
۴. ابن فضلان. (۲۰۰۳م). رحلة ابن فضلان إلى بلاد الترك و الروس و الصقالبة. ابوظبی: دار السويدي للنشر و التوزيع.
۵. ابن فقيه، احمد بن محمد. (۱۴۱۶ق). البلدان. بيروت: عالم الكتب.
۶. ابن قدامة، ابو محمد عبد الله بن احمد. (۱۳۸۸ق). المغنی لابن قدامة. قاهره: مكتبة القاهرة.
۷. ابن حوقل، ابوالقاسم محمد بن حوقل بغدادی. (۱۹۳۸م). صورة الأرض. بيروت: دار صادر.
۸. آخوند خراسانی، محمد کاظم بن حسین. (۱۴۰۹ق). كفاية الأصول. قم: مؤسسة آل البيت (ع).
۹. آلوسی، محمود بن عبد الله. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بيروت: دار الكتب العلمية.
۱۰. اراکی، محسن. (۱۴۰۰ش). نظام اقتصادی اسلام. قم: مجمع الفكر الإسلامي.
۱۱. اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۲. برهان، محمد حسین بن خلف. (۱۳۸۰ش). فرهنگ فارسی قاطع البرهان. تهران: نیما.
۱۳. بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۹۹۸م). فتوح البلدان. بيروت: دار و مكتبة الهلال.
۱۴. بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد. (۱۴۱۶ق). الجماهر فی الجواهر. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۱۵. تبریزی، جواد بن علی. (۱۴۲۶ق). تنقیح مبانی العروة (کتاب الطهارة). قم: دار الصديقة الشهيدة (س).
۱۶. حاکم نیشابوری، محمد بن عبد الله. (۱۳۷۵ش). تاریخ نیشابور. تهران: آگه.
۱۷. حائری یزدی، مرتضی بن عبد الكريم. (۱۴۰۶ق). شرح العروة الوثقى. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۸. حلی، حسن بن یوسف (علامه حلی). (۱۴۰۲ق). رجال العلامة الحلی. قم: الشریف الرضی.
۱۹. حلی، نجم الدین جعفر بن حسن (محقق حلی). (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسة اسماعیلیان.
۲۰. حموی، یاقوت بن عبد الله. (۱۹۹۵م). معجم البلدان. بيروت: دار صادر.
۲۱. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۸ق). فقه الشيعة (کتاب الطهارة). قم: مؤسسة آفاق.
۲۲. دخیل، سلیمان. (۱۴۲۳ق). الفوز بالمراد فی تاریخ بغداد. قاهره: دار الآفاق العربية.
۲۳. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۹۰ش). فرهنگ متوسط دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.

۲۴. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷ش). لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران.
۲۵. ذهبی، محمد بن احمد. (۱۴۰۹ق). تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام. بیروت: دار الکتاب العربی.
۲۶. زیات، احمد حسن. (۱۴۲۶ق). تاریخ الأدب العربی. بیروت: دار المعرفة.
۲۷. سرخسی، محمد بن احمد بن ابی سهل شمس الأئمة. (۱۴۱۴ق). المبسوط. بیروت: دار المعرفة.
۲۸. سمعانی، عبدالکریم بن محمد. (۱۳۸۲ق). الأنساب. حیدرآباد: مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية.
۲۹. سیرافی، حسن بن یزید. (۱۹۹۹م). رحلة السیرافی. ابوظبی: المجمع الثقافي.
۳۰. سیسلی، دیودوروس. (۱۳۸۴ش). ایران و شرق باستان در کتابخانه تاریخی (ترجمه حمید بیکس شورکایی و اسماعیل سنگاری). تهران: جامی.
۳۱. شاکری، عباس. (۱۳۹۹ش). اقتصاد کلان. تهران: انتشارات رافع.
۳۲. شرتونی، سعید. (۱۴۱۶ق). أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد. تهران: دار الأسوة للطباعة و النشر.
۳۳. صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۴. طباطبایی حائری، سید علی بن محمد. (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل. قم: مؤسسة آل البیت (ع).
۳۵. طوسی، محمد بن حسن (شیخ طوسی). (۱۳۶۳ش). الاستبصار فیما اختلف من الأخبار. تهران: دار الکتب الإسلامية.
۳۶. طوسی، محمد بن حسن (شیخ طوسی). (۱۴۲۷ق). رجال الطوسی. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
۳۷. طوسی، محمد بن حسن (شیخ طوسی). (۱۴۱۴ق). الأمالی. قم: دار الثقافة.
۳۸. طوسی، محمد بن حسن (شیخ طوسی). (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام. تهران: دار الکتب الإسلامية.
۳۹. علی، جواد. (۱۳۹۱ق). المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام. بیروت: دار العلم للملایین.
۴۰. غزالی، ابوحامد محمد. (بی تا). إحياء علوم الدین. بیروت: دار المعرفة.
۴۱. غلامی دهقی، علی. (۱۳۸۲ش). شناخت شخصیت و آثار تقی الدین مقریزی. تاریخ در آینه پژوهش، (۴).
۴۲. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی. (۱۴۰۶ق). الوافی. اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (ع).
۴۳. قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴ش). الجامع لأحكام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
۴۴. قلقشندی، احمد بن علی. (بی تا). صبح الأعشی. بیروت: دار الکتب العلمية.
۴۵. قلیچ، وهاب. (۱۴۰۱ش). تحلیلی بر نظریه پول طلا؛ با نگاهی به کتاب «درآمدی بر نظریه پول طلا: نظام پولی تمدن نوین اسلامی». پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، دوره ۲۲، شماره ۲ (پیاپی ۱۰۲). <https://doi.org/10.30465/crtls.2021.36581.2258>

۴۶. کاشف الغطاء، عباس بن علی. (بی‌تا). **المعاملات المصرفية**. بی‌جا: مؤسسة کاشف الغطاء.
۴۷. کاشف الغطاء نجفی، محمد حسین بن علی. (۱۳۷۳ق). **تحریر المجلة**. نجف: المكتبة المرتضوية.
۴۸. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). **الکافی**. تهران: دار الکتب الإسلامية.
۴۹. مالک، محمد رضا. (۱۴۰۴ش). **اقتصاد صدر اسلام**. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۵۰. متولی امامی، سید محمد حسین؛ غلامی، محمد حسن. (۱۳۹۹ش). **درآمدی بر نظریه پول طلا (نظام پولی تمدن نوین اسلامی)**. تهران: کتاب فردا.
۵۱. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۳ق). **بحار الأنوار**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۵۲. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۶ق). **ملاذ الأخبار فی فهم تهذیب الأخبار**. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره).
۵۳. مشکینی، میرزا علی. (بی‌تا). **مصطلحات الفقه**. بی‌جا: بی‌نا.
۵۴. معلوف، لوئیس. (۱۳۷۱ش). **المتجد فی اللغة**. قم: اسماعیلیان.
۵۵. مقدسی، محمد بن احمد. (بی‌تا). **أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم**. بیروت: دار صادر.
۵۶. مقریزی، احمد بن علی. (۱۹۵۷م). **إغاثة الأمة بكشف الغمة**. قاهره: مطبعة لجنة التألیف و الترجمة و النشر.
۵۷. مقریزی، احمد بن علی. (۱۴۲۷ق). **السلوک لمعرفة دول الملوك**. قاهره: دار الکتب و الوثائق القومية.
۵۸. مقریزی، احمد بن علی. (۱۴۲۲ق). **المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار**. لندن: مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامي.
۵۹. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۵ش). **بررسی طرق فرار از ربا**. قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (ع).
۶۰. منکیو، گریگوری. (۱۴۰۱ش). **کلیات علم اقتصاد** (ترجمه رحیم ارباب). تهران: نشر نی.
۶۱. ناصر خسرو، ابو معین. (۱۳۴۰ش). **سفرنامه ناصر خسرو علوی**. تهران: کتابفروشی محمودی.
۶۲. نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵ش). **رجال النجاشی**. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
۶۳. نجفی، محمد حسن (صاحب جواهر). (۱۴۰۴ق). **جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۶۴. نظام الأعرج، حسن بن محمد. (۱۴۱۶ق). **تفسير غرائب القرآن و رغائب الفرقان**. بیروت: دار الکتب العلمية.
۶۵. نویری، احمد بن عبد الوهاب. (۱۹۹۴م). **نهاية الأرب فی فنون الأدب**. قاهره: وزارة الثقافة و الإرشاد القومي.
۶۶. هدایت، رضاقلی بن محمد هادی. (بی‌تا). **فرهنگ انجمن آرای ناصری**. تهران: کتابفروشی اسلامیه.

- Only Gold and Silver?: A Survey of Fiqhi Opinions and Some Implications.*** Kuala Lumpur: International Islamic University Malaysia.
68. Hosein, Imran N. (2011). ***The Gold Dinar and Silver Dirham: Islam and the Future of Money.*** Port of Spain, Trinidad: Masjid Jami'ah.
69. Mishkin, Frederic S. (2011). ***The Economics of Money, Banking, and Financial Markets.*** Toronto: Pearson Canada.
70. Santoso, Bedjo., Meera, Ahamed Kameel Mydin., & Ahmad, Khaliq. (2017). ***Is Gold Dinar the Appropriate Money in Islam?*** Kuala Lumpur: IIUM Institute of Islamic Banking and Finance.

Resources

Holy Qur'an.

1. Ākhūnd Khurāsānī, M. K. b. H. (1988). *Kifāyat al-Uṣūl* [The Sufficiency of Principles]. Mu'assasat Āl al-Bayt. [In Arabic] (Original work published 1409 AH)
2. Ālūsī, M. b. 'A. (1994). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm wa al-Sab' al-Mathānī* [The Spirit of Meanings in the Interpretation of the Great Qur'an and the Seven Oft-Repeated Verses]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic] (Original work published 1415 AH)
3. Arākī, M. (2021). *Niẓām-e Eqtesād-e Eslāmī* [The System of Islamic Economics]. Majma' al-Fikr al-Islāmī. [In Persian]
4. Ardabīlī, A. b. M. (1982). *Majma' al-Fā'idah wa al-Burhān fī Sharḥ Irshād al-Adhhān* [The Collection of Benefit and Proof in Commentary on the Guidance of Minds]. Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic] (Original work published 1403 AH)
5. Balādhurī, A. b. Y. (1998). *Futūḥ al-Buldān* [The Conquests of the Lands]. Dār wa Maktabat al-Hilāl. [In Arabic]
6. Bīrūnī, A. R. M. b. A. (1995). *Al-Jamāhīr fī al-Jawāhīr* [The Treasures of Gems]. Markaz-e Pazhūheshī-ye Mīrās-e Maktūb. [In Arabic] (Original work published 1416 AH)
7. Burhān, M. H. b. Kh. (2001). *Farhang-e Fārsī-ye Qāṭe' al-Borhān* [Qāṭe' al-Borhān Persian Dictionary]. Nīmā. [In Persian]
8. Dehkhodā, A. A. (1998). *Loqat-nāmeḥ* [Dictionary]. University of Tehran. [In Persian]
9. Dehkhodā, A. A. (2011). *Farhang-e Motavasseṭ-e Dehkhodā* [Dehkhodā Intermediate Dictionary]. University of Tehran. [In Persian]
10. Dhahabī, M. b. A. (1988). *Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-A'lām* [The History of Islam and the Deaths of Notable Figures and Personalities]. Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic] (Original work published 1409 AH)
11. Dukhayl, S. (2002). *Al-Fawz bi al-Murād fī Tārīkh Baghdad* [The Success with the Desired in the History of Baghdad]. Dār al-Āfāq al-'Arabiyyah. [In Arabic] (Original work published 1423 AH)
12. Fayḍ Kāshānī, M. M. b. Sh. M. (1985). *Al-Wāfi* [The Complete]. Ketābkhāneh-ye Emām Amīr al-Mo'minīn 'Alī (A). [In Arabic] (Original work published 1406 AH)
13. Ghazālī, A. H. M. (n.d.). *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn* [The Revival of the Religious Sciences]. Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]

14. Gholāmī Dehqī, A. (2003). *Shenākht-e shakhshiyat va āsār-e Taqī al-Dīn Maqrīzī* [Understanding the character and works of Taqī al-Dīn Maqrīzī]. Tārīkh dar Āyeneh-ye Pajūhesh, (4). [In Persian]
15. Hā'irī Yazdī, M. b. 'A. (1985). *Sharḥ al-'Urwah al-Wuthqā* [Commentary on the Firmest Handle]. Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic] (Original work published 1406 AH)
16. Hākīm Nīshābūrī, M. b. 'A. (1996). *Tārīkh-e Nīshābūr* [History of Nishapur]. Āgah. [In Persian]
17. Ḥamawī, Y. b. 'A. (1995). *Mu'jam al-Buldān* [Dictionary of Countries]. Dār Šādir. [In Arabic]
18. Haneef, M. A., & Barakat, E. R. (2002). *Must Money Be Limited to Only Gold and Silver?: A Survey of Fiqhi Opinions and Some Implications*. International Islamic University Malaysia.
19. Heydāyat, R. Q. b. M. H. (n.d.). *Farhang-e Anjoman-e Ārā-ye Nāšerī* [Anjoman-e Ārā-ye Nāšerī Dictionary]. Ketābfurūshī-ye Eslāmiyyah. [In Persian]
20. Hillī, H. b. Y. (1981). *Rijāl al-'Allāmah al-Hillī* [Al-Allamah al-Hillī's Biographical Dictionary]. Al-Sharīf al-Raḍī. [In Arabic] (Original work published 1402 AH)
21. Hillī, N. J. b. H. (1987). *Sharā'ī' al-Islām fī Masā'il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām* [The Islamic Laws on Matters of the Permissible and the Forbidden]. Mu'assasat Ismā'īliyyān. [In Arabic] (Original work published 1408 AH)
22. Hosein, I. N. (2011). *The Gold Dinar and Silver Dirham: Islam and the Future of Money*. Masjid Jami'ah.
23. Ibn 'Arabī, M. b. 'A. (1987). *Aḥkām al-Qur'ān* [The Rulings of the Qur'an]. Dār al-Jīl. [In Arabic] (Original work published 1408 AH)
24. Ibn Faḍlān. (2003). *Riḥlat Ibn Faḍlān ilā Bilād al-Turk wa al-Rūs wa al-Šaqālibah* [The Travels of Ibn Fadlan to the Lands of the Turks, Russians, and Slavs]. Dār al-Suwaydī lil-Nashr wa al-Tawzī'. [In Arabic]
25. Ibn Faqīh, A. b. M. (1995). *Al-Buldān* [The Lands]. 'Ālam al-Kutub. [In Arabic] (Original work published 1416 AH)
26. Ibn Hawqal, A. Q. M. b. H. (1938). *Šurat al-Arḍ* [The Face of the Earth]. Dār Šādir. [In Arabic]
27. Ibn Khallikān (not in list). [N/A]
28. Ibn Khurradādhbih, 'U. b. 'A. (1889). *Al-Masālik wa al-Mamālik* [The Routes and Kingdoms]. Dār Šādir. [In Arabic]
29. Ibn Qudāmah, A. M. 'A. b. A. (1968). *Al-Mughnī li Ibn Qudāmah* [The Enricher by Ibn Qudamah]. Maktabat al-Qāhirah. [In Arabic] (Original work published 1388 AH)

30. Ibn Khaldūn, 'A. al-R. b. M. (n.d.). *Al-Muqaddimah* [The Introduction]. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
31. Kāshif al-Ghiṭā', 'A. b. 'A. (n.d.). *Al-Mu'āmalāt al-Maṣrafiyyah* [Banking Transactions]. Mu'assasat Kāshif al-Ghiṭā'. [In Arabic]
32. Kāshif al-Ghiṭā' al-Najafī, M. H. b. 'A. (1953). *Tahrīr al-Majallah* [The Redaction of the Compendium]. Al-Maktabat al-Murtaḍawīyyah. [In Arabic] (Original work published 1373 AH)
33. Khomeini (not in list). [N/A]
34. Khuṭī, S. A. (1997). *Fiqh al-Shī'ah* (Kitāb al-Ṭahārah) [Shia Jurisprudence (Book of Purity)]. Mu'assasat Āfāq. [In Arabic] (Original work published 1418 AH)
35. Kulaynī, M. b. Y. (1986). *Al-Kāfi* [The Sufficient]. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic] (Original work published 1407 AH)
36. Majlisī, M. B. b. M. T. (1982). *Biḥār al-Anwār* [Oceans of Lights]. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic] (Original work published 1403 AH)
37. Majlisī, M. B. b. M. T. (1985). *Malādh al-Akhyār fī Fahm Tahdhīb al-Akhyār* [The Refuge of the Chosen in Understanding the Refinement of the Chosen]. Ketābkhāneh-ye Āyatollāh Mar'ashī Najafī. [In Arabic] (Original work published 1406 AH)
38. Mālik, M. R. (2025). *Eghtesād-e Ṣadr-e Eslām* [The Economy of Early Islam]. Pajouheshgāh-e Farhang va Andīsheh-ye Eslāmī. [In Persian]
39. Mankīw, G. (2022). *Kollīyāt-e 'Elm-e Eghtesād* [Principles of Economics] (R. Arbab, Trans.). Nashr-e Ney. [In Persian]
40. Ma'lūf, L. (1992). *Al-Munjid fī al-Lughah* [The Aid in Language]. Ismā'īliyyān. [In Arabic]
41. Maqrīzī, A. b. A. (1957). *Ighāthāt al-Ummah bi Kashf al-Ghummah* [Relieving the Nation by Uncovering the Distress]. Laḡnat al-Ta'līf wa al-Tarjamah wa al-Nashr. [In Arabic]
42. Maqrīzī, A. b. A. (2001). *Al-Mawā'iz wa al-l'tibār fī Dhikr al-Khiṭaṭ wa al-Āthār* [The Sermons and Admonitions in the Description of the Plans and Monuments]. Mu'assasat al-Furqān lil-Turāth al-Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1422 AH)
43. Maqrīzī, A. b. A. (2006). *Al-Sulūk li Ma'rifat Duwal al-Mulūk* [The Conduct for Knowing the States of the Kings]. Dār al-Kutub wa al-Wathā'iq al-Qawmiyyah. [In Arabic] (Original work published 1427 AH)
44. Meshkīnī, M. 'A. (n.d.). *Muṣṭalahāt al-Fiqh* [Jurisprudential Terms]. [n.p.]. [In Arabic]

45. Mishkin, F. S. (2011). *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*. Pearson Canada.
46. Motavallī Emāmī, S. M. H., & Gholāmī, M. H. (2020). *Darāmadī bar Nazāriyeh-ye Pūl-Ṭalā* (Niẓām-e Pūlī-ye Tamaddon-e Novīn-e Eslāmī) [An Introduction to the Gold-Money Theory (The Monetary System of the New Islamic Civilization)]. Ketāb-e Fardā. [In Persian]
47. Muqaddasī, M. b. A. (n.d.). *Aḥsan al-Taḳāsīm fī Ma'rifat al-Aqālīm* [The Best of Divisions in the Knowledge of the Regions]. Dār Ṣādir. [In Arabic]
48. Nāṣer Khosrow, A. M. (1961). *Safar-nāmeḥ-ye Nāṣer Khosrow 'Alavī* [The Travelogue of Naser Khosrow Alavī]. Ketābforūshī-ye Mahmūdī. [In Persian]
49. Najafī, M. H. (1983). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām* [The Jewels of Discourse in Commentary on the Islamic Laws]. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic] (Original work published 1404 AH)
50. Najāshī, A. b. 'A. (1986). *Rijāl al-Najāshī* [Al-Najashi's Biographical Dictionary]. Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
51. Niẓām al-'A'raj, H. b. M. (1995). *Tafsīr Gharā'ib al-Qur'ān wa Raghā'ib al-Furqān* [Interpretation of the Marvels of the Qur'an and the Desirable of the Criterion]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic] (Original work published 1416 AH)
52. Nuwayrī, A. b. 'A. (1994). *Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab* [The Ultimate Goal in the Arts of Literature]. Wizārat al-Thaqāfah wa al-Irshād al-Qawmī. [In Arabic]
53. Qalqashandī, A. b. 'A. (n.d.). *Ṣubḥ al-A'shā* [The Dawn of the Night-Blind]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
54. Qolīch, V. (2022). Taḥlīlī bar nazāriyeh-ye pūl-ṭalā; bā negāhī be ketāb "Darāmadī bar nazāriyeh-ye pūl-ṭalā: niẓām-e pūlī-ye tamaddon-e novīn-e eslāmī" [An analysis of the gold-money theory; with a look at the book "An Introduction to the Gold-Money Theory: The Monetary System of the New Islamic Civilization"]. *Pajouhesh-nāmeḥ-ye Enteqādī-ye Motūn va Barnāmeḥ-hā-ye 'Olūm-e Insānī*, 22(2), 102. <https://doi.org/10.30465/crtls.2021.36581.2258> [In Persian]
55. Qurṭubī, M. b. A. (1985). *Al-Jāmi' li Aḥkām al-Qur'ān* [The Compendium of Qur'anic Rulings]. Nāṣer Khosrow. [In Arabic]
56. Sam'ānī, 'A. al-K. b. M. (1962). *Al-Ansāb* [The Lineages]. Maṭba'at Majlis Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyyah. [In Arabic] (Original work published 1382 AH)

57. Santoso, B., Meera, A. K. M., & Ahmad, K. (2017). *Is Gold Dinar the Appropriate Money in Islam?* IIUM Institute of Islamic Banking and Finance.
58. Şadūq (Ibn Bābawayh), M. b. 'A. (1992). *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh* [He Who Has No Jurist Present]. Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic] (Original work published 1413 AH)
59. Sarkhasī, M. b. A. b. A. S. (1993). *Al-Mabsūṭ* [The Expanded]. Dār al-Ma'rifah. [In Arabic] (Original work published 1414 AH)
60. Shākirī, A. (2020). *Eghtesād-e Kalān* [Macroeconomics]. Enteshārāt-e Rāfe'. [In Persian]
61. Shartūnī, S. (1995). *Aqrab al-Mawārid fī Fuṣḥ al-'Arabiyyah wa al-Shawārid* [The Nearest Sources on the Eloquence of Arabic and Its Rare Terms]. Dār al-Uswah lil-Ṭibā'ah wa al-Nashr. [In Arabic] (Original work published 1416 AH)
62. Sīrāfī, H. b. Y. (1999). *Riḥlat al-Sīrāfī* [The Travels of al-Sirafi]. Al-Majma' al-Thaqāfī. [In Arabic]
63. Sīsīlī, D. (2005). *Īrān va Sharq-e Bāstān dar Ketābkhāneh-ye Tārīkhī* [Iran and the Ancient East in the Historical Library] (H. Beiks Shourkā'ī & E. Sangarī, Trans.). Jāmī. [In Persian]
64. Ṭabāṭabā'ī Ḥā'irī, S. A. b. M. (1997). *Riyāḍ al-Masā'il fī Taḥqīq al-Aḥkām bi al-Dalā'il* [The Gardens of Issues in the Verification of Rulings through Evidence]. Mu'assasat Āl al-Bayt. [In Arabic] (Original work published 1418 AH)
65. Tabrīzī, J. b. 'A. (2005). *Tanqīḥ Mabānī al-'Urwah* (Kitāb al-Ṭahārah) [The Refinement of the Foundations of the Firmest Handle (Book of Purity)]. Dār al-Ṣiddīqah al-Shahīdah (A). [In Arabic] (Original work published 1426 AH)
66. Ṭūsī, M. b. H. (1984). *Al-Istibṣār fīmā Ikhtalafa min al-Akhbār* [The Consideration of Differing Reports]. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
67. Ṭūsī, M. b. H. (1986). *Tahdhīb al-Aḥkām* [The Refinement of Rulings]. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic] (Original work published 1407 AH)
68. Ṭūsī, M. b. H. (1993). *Al-Amālī* [The Dictations]. Dār al-Thaqāfah. [In Arabic] (Original work published 1414 AH)
69. Ṭūsī, M. b. H. (2006). *Rijāl al-Ṭūsī* [Al-Tusi's Biographical Dictionary]. Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1427 AH)
70. Zayyāt, A. H. (2005). *Tārīkh al-Adab al-'Arabī* [The History of Arabic Literature]. Dār al-Ma'rifah. [In Arabic] (Original work published 1426 AH)

